TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

EGYHÁZ ÉS HONVÉDELEM AZ ÁRPÁD-KORBAN

Az egyházak hadakozó népei

I.

A koraközépkori püspökségek és apátságok jelentős földbirtokállománnyal rendelkeztek. E birtokokat elsősorban azért kapták, hogy vallási-lelkipásztori funkcióiknak eleget tehessenek, s rendkívül fontos társadalomszervező munkájukat végezhessék. De a birtokokat más kötelezettségek is terhelték. E kötelezettségek a főpapok és apátságok politikai-gazdasági súlyának gyarapodásával párhuzamosan növekedtek.

A Meroving-kori frank királyság késői szakaszában, mikor a püspökök és apátok hadba vonultak, seregükben szabad és nem szabad állapotú vazallus harcosok küzdöttek, kik az egyháznagy magánkatonáinak számítottak. A Winfrid (Szent Bonifác) féle egyházi reform idején az egyháznagyok hadakozását visszaélésként elítélték és megszüntették. Ezzel megszűnt a püspöki és apáti magánkatonák tartása. Később az egyháznagyok újra tarthattak vazallusokat (stiftsvasallen). Az első rájuk vonatkozó adatok 786-ból és 792-ből valók. 870-ben Moyenmoutier apátjának 30 páncélost (loricatus) kellett fegyverben tartania. Nagy Károly idején még voltak nem szabad állapotú vazallusok is, de a IX. században fokozatosan eltűnnek. Sok egyházi vazallus birtokkal, beneficiummal rendelkezik, de még a IX. században is vannak birtoktalan egyházi vazallusok (homines casati, austaldi). Ezeket a püspök, az apátság birtokán közösen tartották el. Az apátságokban a kolostori főépület mellett a „casa vasallorum"-ban laktak. Idővel e birtoktalan vazallus elem is megszűnt. Egy-egy püspökség, vagy kolostor (stift) vazallusai és hadköteles közrendű alattvalói (hintersassen) saját zászlójuk alatt vonultak hadba, melyet a „stift" védőszentjének képe díszített. Az egyházi katonák száma a IX. században egyre növekedett.

Az egyházi vazallus birtokjoga eleinte bizonytalan volt. A püspök tetszése szerint bevonhatta vazallusa beneficiumát, és őt újra természetbeni közös ellátásba vehette. De az egyházi katonák között egyre több a szabad vazallus, még öröklődő egyházi beneficiumokkal is találkozunk. Már Nagy Károly idején észlelhető azonban az a tendencia, hogy az egyházi vazallusok — nyilvánvalóan bizonytalanabb, kedvezőtlenebb jogi helyzetük miatt — igyekeznek királyi vazallusokká válni.[1]

1 *Arnold Pöschl:* Bischofsgut und Mensa Episcopalis. Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Vermögensrechte. I. Teil. Die Grundlagen. Zugleich eine Untersuchung zum Lehensproblem. Bonn, 1908. 146—157. o.

Igen fontos a kolostorok szerepe. Nagy Károly Fulrad St. Quentin-i apáttól megkövetelte, hogy ő és lovaskatonái pajzzsal, lándzsával, hosszú és rövid karddal, íjjal, nyilakkal, valamint tábori szerszámokkal felszerelve vonuljanak hadba. St. Riquier kolostorában 831-ben 110 lovaskatonát befogadó laktanya (vicus militum) állt.[2] Nem minden kolostor volt azonban egyformán hadköteles. *J. P. Poly* és *E. Bournazel* kiváló munkájukban térképet közölnek a 817-ben a Rajnától nyugatra fekvő frank apátságok hadkötelezettségéről. Eszerint voltak tényleges katonai szolgálatra, voltak felszerelés szolgáltatására és voltak csupán a harcosokért való imádkozásra kötelezett kolostorok.[3]

A kolostoroknál is jelentősebb a püspökségek vagyona, katonai potenciálja. Ezt a Karoling-kori frank királyság kétféle módon hasznosította. 1. Egyházi javakat sajátított ki és adományozott királyi vazallusoknak. 2. Kötelezte a püspököket, hogy személyesen vegyenek részt a király hadjárataiban és állítsák ki vazallusaikból álló kontingensüket. Ez lehetővé tette a püspökök számára, hogy saját haderőt tartsanak, melyet a királyi hatalom gyengülése esetén saját territoriális úri céljaikra is felhasználhattak.

A püspöki birtokok szabadjai általában hadkötelesek voltak, s a sereget a birtok világi kormányzója (vogt) vezette a király hadseregébe. Párizs, Reims és Worms püspökeinek sikerült szabad alattvalóik hadkötelezettségét korlátozniuk: csak abban az esetben hadkötelesek, ha uruk, a püspök is hadba vonul. A püspöki város, mint erősség, Nagy Károly és Jámbor Lajos idején (814—840) a király, vagy grófja alá volt rendelve.[4]

Nagy Károly egyik törvénye megtiltotta az apátoknak és apátnőknek, hogy idegennek (extraneus) páncélinget, vagy kardot adjanak a király engedélye nélkül, csak saját vazallusuknak adhatnak. Ha egy egyházban több páncéling található, mint amennyi harcosa a szóban forgó egyháznak van, meg kell kérdezni a királytól, mit tegyenek azokkal. Egy 844-es zsinat arról gondoskodott, hogy a honvédelem ne szenvedjen hátrányt, ha valamelyik püspök vagy testi gyengesége, vagy a király engedélye alapján a hadjáratból távol marad. Ilyen esetben megfelelő világi személy vezeti az egyház hadcsapatát. Az egyházi kontingensek a Karoling-kori frank seregek igen fontos elemei voltak. 859-ben Kopasz Károly nyugati frank király (843—877) elmarasztalja Wenilo Sens-i érseket, hogy nemcsak elmulasztotta elküldeni seregébe érseki hadcsapatát, hanem éppen Károly ellenségének seregébe küldte el. 865-ben Károly részletesen szabályozza az egyház katonai kötelezettségeit Burgundiában. Eszerint minden püspök és apátnő köteles fegyvereseit kellő időben a megállapított

2 *Gustav Schnürer:* Kirche und Kultur im Mittelalter. I. k. Paderborn, 1924. 361—362. o.

3 *Jean-Pierre Poly—Eric Bournazel:* La mutation féodale. X-e—XII-e. siècles. Nouvelle Clio 16. Paris, 1980. 77. o.

4 *Reinhold Kaiser:* Bischofsherrschaft zwischen Königtum und Fürstenmacht. Studien zur bischöflichen Stadtherrschaft im westfrankisch-französischen Reich im frühen und hohen Mittelalter. Pariser Historische Studien. Band 17. Bonn, 1981. — A püspökség, vagy apátság világi kormányzója a vogt (advocatus, avoué) frank—német területen eredetileg a püspök, vagy apát alkalmazottja s egyúttal az alattvalók képviselője a bíróságok előtt. A XIII. század közepétől az alattvalók kisebb ügyeiben bíráskodik. Az egyházi intézményt jogi vitákban is képviseli (esük, perdöntő párviadalok). Minden egyházi intézménynek annyi vogt-ra van szüksége, ahány gau-ra terjed ki. A vogt-oknak az egyes gau-ok szabad birtokosai közül kellett kikerülniük. Gróf, vagy soltész nem lehetett vogt. Ha az egyházi intézménynek nem volt vogt-kinevezési joga, a vogt-ot a király, vagy a missus nevezte ki. Intézkedéseire is a missus felügyelt. A IX. századtól kezdve a vogt-i tisztség örökl ődővé, s az illető egyházi intézmény szabadságára nézve veszélyessé vált. A király, a hercegek, grófok minél több egyház vogt-ságát igyekeztek megszerezni, és ezzel próbálták kiküszöbölni azt az állapotot, hogy az immunitással bíró egyházak a grófi hivatali kerületeket áttörték. Ha az egyház birtoka több részből áll it, a vogt alvogt-okat nevezett ki. A XI. században már általános a panasz arról, hogy a vogt-ok elnyomják az egyházakat és népeiket. Ha az egyház nem tudott a nagyúri vogt-tól megszabadulni, az függőségben tartotta az egyházi intézményt. Ilyenkor a „gerichtsvogtei"-ből „schirmvogtei" lett. Németországon kívül a nagyúri vogt nem válik az egyházi intézmény számára veszélyessé. *Franciaországban és Németország nyugati részein is a XI. században már* háttérbe szorulnak az állami „schirmvogtei"-el szemben. Franciaországban az egyházak helyi világi „védelmezőit" (gardien special) a XIII. században már minden esetben ellenőrzi, s ha kell el is mozdíthatja a „fő védelmet" (garde générale) gyakorló király. (*Albert Werminghoff:* Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. 2. kiadás. Leipzig—Berlin, 1913. 15—16., 79—81. o. — Lexikon für Theologie und Kirche. 10. k. Freiburg/ Breisgau, 1938. 668—669. o. — *Hans Erich Feine:* Kirchliche Rechtsgeschichte. I. Band. Die Katholische Kirche. 2. kiadás. Weimar, 1854. 222—223. o. — *Wilhelm Störmer:* Früher Adel. Stuttgart, 1973. 424—456. o. — *Noel Didier:* La garde des églises au XIII-e siècle. Grenoble, 1927. passim. — *Ferdinand Lot—Robert Fawtier:* Histoire des institutions. III. k. — *Jean Francois Lemarignier—Jean Gaudemet—Guillaume Mollat:* Institutions ecclésiastiques. Paris, 1962. 64—65., 243—246. o.) — Megjegyzendő, hogy a ciszterci apátságoknak nem voltak vogt-jaik.

számban zászlótartójukkal (guntfanonarius) a király seregébe küldeni. A kontingens harcosaiért a zászlótartó és a királyi missus közösen felel. Ez a zászló legkorábbi említése egyházi hadcsapatnál. Hasonló szabályok voltak érvényesek a királyság más tartományaiban. Az egyházak a tőlük követelt csapatot többnyire kiállították. Az egyházi kontingens harcosainak egy része az egyháznagy vazallusa, azonkívül férfirokonai és közvetlen parancsnoksága alatt álló házi harcosai (casati), kik részben uruk házában laktak, részben uruktól kapott birtokon éltek. A püspökök általában jövedelmük kétötödét költötték házi harcosaikra. A IX. században az egyházi katonaság magva az egyház vagyonából fenntartott hivatásos katonákból áll — nem pedig püspöki vazallusokból és szabad birtokosokból. Ezek, ha jó vezetőik voltak, bárki ellen vitézül harcoltak, még a vikingek ellen is, mint Corbie apátságának katonái, kik fiatal apátjuk, Odo vezetése alatt bátran küzdöttek a vikingek ellen 859-ben. A püspökök szívesen emelték tekintélyüket fegyvereseik nagy számával. Hinkmar reimsi érsek úgy véli, hogy a püspök csapata ne legyen 50 főnél nagyobb, ha meglátogatja egyházmegyéjét. 870-ben a laoni püspök egy gyűlésen a király utasításával szemben egész hadcsapatával jelent meg, holott a királyi tisztviselők meghagyták neki, hogy papjain és szolgáin kívül csak 10—12 házi harcost (casatus) hozzon magával, a többi embere inkább készüljön a vikingek elleni védelemre. A pénzforgalom növekedésére vall, hogy az egyháznagyok ilyen sok házi katonát tudtak fenntartani. Mindez közszolgálat volt, s a békét valóban csak fegyverrel lehetett megvédeni. Az egyház hadakozása a IX. században kifejezetten defenzív és kereszténynek lehet nevezni, mert az ellenség pogány volt. Jellemző, hogy egy szerzetes látomásában egy szent sisakban és páncélingben jelent meg, és láthatatlan csapásokkal harcolt a vikingek ellen. I. Miklós pápa (858—867) tiltakozott ugyan az egyháznagyok katonai felhasználása ellen — természetesen eredménytelenül —, de ez nem volt tipikus.[5]

A frank királyság utódállomai közül Franciaországban és Itáliában a Karoling-állam összeomlása után megmaradt a harcos klérus, intézményes támogatás nélkül, a feudális laikusok kegyeire bízva. De sok minden megmaradt a IX. századi intézményekből, és tovább élt a keresztes háborúk koráig. A lovagság liturgiájának IX. századi nyugati frank gyökerei voltak, s a legkorábbi lovaggá avatási szertartások összekapcsolhatók egyes püspökök Karoling-kori házi harcosaival. Nem volt széles rés a karoling egyháznagyok harcosai között, kik zászlók alatt mentek harcba és páncélingüket szent helyeken tartották és VII. Gergely „militia sancti Petri" elnevezésű vitézei között.[6] A X. századi Franciaország egyik püspökénél, a laoni püspöknél töltötte a húsvétot 935-ben Rudolf király (923—936). A király és a püspök milesei között viszály tört ki, melynek során több harcos életét vesztette. Tudunk róla, hogy a püspökök vazallus milesei 938-ban részt vettek Laon belviszályaiban. A laoni püspöki katonaság Rorico püspök idején (946—976) szilárdult meg és nyerte el hierarchiáját. Rorico, majd Adalbero (977—1030) püspök idején szaporodnak az adatok a püspöki javak hűbérbe adásáról. A püspöki miles-vazallusok neve ekkor „nobilitas Urbis".[7]

Arnold périgeuxi püspök (1014—1036) nem hűbéres, hanem zsoldos mileseket fogadott, s ezekből álló kontingensét vezette az aquitániai herceg seregébe.[8]

A XI. század végén a soissoni püspök casatikkal (házi harcosokkal) és hűbéres milesekkel volt körülvéve.[9]

5 *Janet L. Nelson:* The Church's military service in the ninth century: a contemporary comparative view? In: The Church and War. Papers read at the 21-th summer meeting and the 22-th winter meeting of the Ecclesiastical History Society. *Ed. W. J. Sheils.* Studies in Church History 20. London, 1983. 15—30. o.
6 *J. L. Nelson:* i. m., i. h. 29—30. o.
7 *R. Kaiser:* i. m. 584. o.
8 Uo. 228. o.
9 Uo. 594. o.

Püspöki harcosokkal a volt karoling Itáliában is találkozunk. Nevük a X. század második felében kiadott novarai oklevelekben a világi jegyző szóhasználatával „vasalli episcopi". Az egyház „milites"-nek nevezi őket.[10] Nem nélkülözhették a katonai erőt Dél-Itália egyházai sem, akár kötelezte őket erre a világi hatalom, akár nem. A normannok uralmának kialakulása előtt sem a bizánci területen, sem a langobard hercegségekben élő egyházak nem hadakoztak kötelességszerűen. A bizánci uralom alatt álló részeken az egyházak hadiadót fizettek. A langobard hercegségekben az egyházi birtokosokat hadba lehetett hívni, de népeiket csak munkaszolgálat terhelte, katonai szolgálat nem.

A normannok a nyugati típusú hűbériséget vezetik be Dél-Itáliában, s az egyházakat gazdagon ellátják birtokokkal. Ezek eleinte mentesek voltak katonai kontingensek kiállításától. De ez nem jelent annyit, hogy az egyházaknak ne lettek volna fegyvereseik. 960-ban Capua és Benevento langobard hercegei megengedik az egyháznagyoknak, hogy várakat építsenek. I. Pandulf capuai herceg 967-ben megengedi a montecassinoi bencés apátságnak, hogy három meghatározott helyen várat emeljen. Manso apátnak már lovas csapata volt. Utóda, II. János apát 997-ben maga vezette azt a támadást, melyben fegyveresei felgyújtották Pignatero városát, mely fellázadt az apátság uralma ellen. 1019-ben Atenulf apát elküldi fegyvereseit Vitecuso és Aquafundata várak ostromára.

A 950 utáni langobard hercegek azért igyekeztek az egyházakat katonailag megerősíteni, hogy ellensúlyozzák a világi nemesség hatalmát. A normann uralom kezdetén viszont az egyházaknak eleinte maguknak kellett birtokaikat megvédeniük, míg a normann uralmi szervezet meg nem szilárdult. Montecassino sikeresen meg is védte birtokait, de a Volturno folyó melletti Szent Vince apátságnak ez nem sikerült és birtokainak egy részét elvesztette. A casauriai Szent Kelemen apátság jelentős katonai erővel dicsekedhetett. 1124-ben Gizo apát 4000 fegyveresével igyekezett az apátság földjeit visszaszerezni. Nemcsak a bencés apátok hadakoztak, hanem a püspökök is. 1041-ben Troia és Acherenza püspökei Montemaggiore mellett a bizánciak oldalán az apuliai normannok ellen harcolva estek el. 1049-ben a cassanoi püspök vezeti a kalábriaiak seregét a normannok ellen. S. Agata dei Goti püspöke jelen volt abban a seregben, melynek élén II. Róbert capuai herceg és Rainulf, Alife grófja Nocera mellett 1132-ben megverték II. Roger szicíliai királyt (1101—1154).

Miután egyesítette Dél-Itáliát, II. Roger meg akarta és meg is tudta védeni az egyházakat, de a védelemhez nekik is hozzá kellett járulniuk. Az 1140-es évektől számos olyan egyház visel katonai kötelezettségeket, mely korábban mentes volt alóluk. Az 1150 táján keletkezett Catalogus Baronum felsorolja a szárazföldi Itália hűbéreit Kalábria kivételével. Ezek között 22 egyházat sorol fel. A veszedelmes Abruzzo hegységben birtokos egyházi hűbéreket gyakran a világi alhűbéres nevén említik, ki az egyház katonai kötelezettségeiért felelős. A legsúlyosabb terheket — mivel legnagyobb birtoka volt — Montecassino apátsága viselte. Birtokain 33 vár emelkedett, 60 lovag és 200 csatlós (sergeant) kiállítására volt kötelezve. Aprutium püspöke saját hűbérbirtokai után 24 lovagot és 40 sergeantot állított ki. A Banzi melletti Szűz Mária bencés kolostor apátja Banzi városát 3 vagy 7 lovag kiállításának fejében bírta. Melfi püspöke Gaudiano birtoklása következtében 8 lovag és 100 sergeant kiállításával tartozott.[11]

Ami a nem Karoling-utódállam Angliát illeti, Hinkmár reimsi érsek 857-ben, vagy 858-ban a galliai egyházak túlzott gazdagságát ostrozva azt írta, hogy Angliában a püspökségek és kolostorok nem rendelkeznek olyan nagy birtokokkal, mint a gal-

10 *Hagen Keller:* Militia. Vasallität und frühes Rittertum im Spiegel oberitalienischer miles-Belege des 10. und 11. Jahrhunderts. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 62 (1982.) 11. és köv. o.

11 *G. A. Loud:* The Church, Warfare and Military Obligation in Norman Italy. In: The Church and War. Ed. W. J. Sheils. London, 1983. 31—45. o.

liaiak, és nem is állítanak ki katonákat. A valóságban az angliai egyházak, melyek gazdagon el voltak látva birtokokkal, hozzájárultak a IX. században a fegyveres erők eltartásához. Így 825-ben Egbert wessexi király (802—839) nagy sereg élén küldte el Kentbe Eahlstan püspököt és Wulfhead ealdormant, s a sereg a Temzén túlra űzte Baldred kenti királyt. 846-ban Eanwulf ealdorman Somerset és Eahlstan püspökök embereivel harcolt a dánok ellen és kemény csatában legyőzte őket. 871-ben Eahlstan püspök utódát, Headmundot a Meretun melletti csatában levágták.[12]

Különösen nagy volt az egyházak katonai jelentősége Németországban. Egy 981-ben szerkesztett „indiculus loricatorum" című összeírás szerint, mely egy itáliai hadjáratra kiállítandó páncélos lovasok (loricati) számát szabályozza, a német világi és egyházi nagyokat 2090 páncélos lovas kiállítására kötelezték. Húsz világi fejedelem 586 loricatust volt köteles kiállítani 31 érsekség, püspökség és apátság pedig 1504-et.[13] *K. F. Werner* az „indiculus"-ban szereplő egyházi loricatusok számát 1462-ben adja meg, de szerinte ez még nem az összes, mert az egyház által kiállított páncélos lovasok számát kb. 3000-re becsüli. Szerinte a 981-es szabályozás tartós volt. Moyenmoutier (Maursmünster) kolostorának krónikája szerint az apát annyi loricatust állított ki, amennyit szokott, azaz harmincat, s mellettük a szokásos számú clipeatust (könnyű lovast). A kölni érsek 1166-ban is 100 lovagot köteles kiállítani, akár 981-ben. Többet persze állíthat ki, aki akar. Dasseli Rainald kölni érsek, (1159—1167) Barbarossa Frigyes kiváló híve és minisztere, 500 loricatust állított ki.[14]

Mindez azt bizonyítja, hogy az egyházak harci-honvédelmi jelentősége a német királyságban rendkívül nagy volt. Méltán kelthet feltűnést, hogy 981-ben a kölni és mainzi érsek, meg a strassburgi és augsburgi püspök egyenként harminccal több páncélos lovast volt köteles kiállítani, mint bármelyik világi nagyúr és III. Ottó (983—1002) 1001-ben minden német érseket és püspököt Itáliába rendelt hadakozás céljából.[15] Érthető, hogy a német királyok igyekeztek a maguk számára hasznosítani az egyházak katonai potenciálját, elkerülendő, hogy a püspökök és apátok nagy része, mint Franciaországban, a világi nagyurak hatalma alá kerüljön. A király nem akart lemondani a püspöki dómvárakról és a városokon kívül fekvő, egyházi milesekkel megrakott püspöki erődítményekről. A püspökök gyakran adtak ki rokonaiknak egyházi hűbéreket, s rájuk bízták az egyházi milícia parancsnokságát. A kora karoling időkben a főpap katonai kontingensét még nem nevezik „militia"-nak, tagjait nem nevezik „milites"-nek, hanem csak „homines"-nek. 859-ben a püspöki katonaságot már „militia"-nak nevezik. A X. században általánossá válik ez az elnevezés, ami az egyház katonai hatalmának intézményessé válását mutatja. A milesek részben vazallusok, részben miniszteriálisok.[16] A püspökök és apátok később, mint immunitások, grófi jogok birtokosai és földesurak, parasztokat (pagenses) is kiállíthattak. Jogukban állt várakat építeni és népeiket várszolgálatra kényszeríteni. Az egyházi nagybirtok és annak katonai célokra való felhasználása Lotharingiában volt erős, ahol egyébként is nagyszámú harcias nemesség élt és korán kialakult a páncélos lovasság. Minden lotharingiai püspökségben és számos kolostorban jól felszerelt „militia" volt található. Nagy Ottó idején (936—973) 27 püspök működött Lotha-

12 *J. L. Nelson:* i. m. i. h. 15. és köv. o.

13 *A. Werminghoff:* i. m. 184. o. l. jegyzet. A kiállítandó kontingensek: Érsekek: Köln 100, Mainz 100, Salzburg 70, Trier 70. Püspökök: Augsburg 100, Brixen 20, Cambrai 12, Chur 40, Eichstätt 40, Freising 40, Konstanz 40, Lüttich 60, Regensburg 70, Speyer 20, Strassburg 100, Toul 20, Verdun 60, Worms 40, Würzburg 60. Apátságok: Ellwangen 40, Fulda 60, Hersfeld 40, Kempten 30, Lorsch 50, Murbach 20, Prüm 40, Reichenau 60, Sankt Gallen 40, Stablo és Inden 12, Weissenburg 50.

14 *Karl Ferdinand Werner:* Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königrech des 10. und 11. Jahrhunderts. In: Ordinamenti militari in Occidente nell' alto Medioevo. 30 marzio — 5 aprile 1967. Tomo primo, Spoleto, 1968. 791—843. o.

15 *Edgar Nathaniel Johnson:* The secular activities of the german episcopate (The University Studies of the University of Nebraska Vol. XXX—XXXI.) Lincoln, 1932. 206—222. o.

16 *Friedrich Prinz:* Klerus und Krieg im frühen Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft. Stuttgart 1971. 168—169. o.

ringiában, ezek közül 9 szerepel személyesen katonai minőségben. Notker lüttichi püspök (972—1008) egyháza birtokai 1/3-át hűbérbirtokként átengedte harcosainak. Nagy Ottó itáliai hadjárataiban seregében általában a német egyházi kontingensek voltak többségben, s nem volt csekély a birodalmi itáliai püspökök fegyveres ereje sem. Németország keleti részén a püspökségek szervezete és milíciája még csak kialakulóban volt. A magdeburgi érsekség megalapítása után (968) azonban az érsekség és suffraganeus püspökségei elég gazdagok voltak ahhoz, hogy milíciát állítsanak ki. A szlávok elleni hadjáratokban a zászlótartók gyakran papok. Általában nem harcolnak, de kapnak páncélt és sisakot. 991 után majd minden évben volt szláv hadjárat, s az egyháznagyok katonai szerepe e térségben legalább egyenrangú a világiakéval. 983 és 1017 között 13-szor vonultak hadba maguk a magdeburgi érsekek, nagyobb mértékben, mint a lotharingiai püspökök, ahol az egyházi reformmozgalom erősebb volt. Délkelet felé a határvédelem az ostmarki őrgróf feladata, 955 után a püspökök szerepe itt csekély. Az egyházi birtokon élő szabadok és félszabadok a Karolingok korában gyalogos harcosokat kötelesek kiállítani (tributarii, scararii, viri exercitales). Ezek a IX—X. században vagy miniszteriálisokká válnak, vagy megszűnik harci szolgálatuk és hadiadót fizetnek. Minden püspökségnek voltak vazallus lovagi harcosai, kivéve talán eleinte a brandenburgi és havelbergi püspökséget. Ha a püspökségnek nem voltak saját vazallusai, birtokai hozzájárulhattak más vazallusok eltartásához. A kolostorok vazallusai csakis apátsági földet kaptak hűbérbe, a püspökök gyakran magánkolostoraik földjeit adták ilyen célra.

A X. században a „mensa episcopalis" (vagy „mensa abbatum") és a „mensa fratrum" szétválasztása után a káptalanok és a konventek javai nem voltak vazallusok eltartására fordíthatók, de a miniszteriálisok e tilalom alól valószínűleg ki voltak véve. Ezek részben nem szabad eredetűek, s eleinte szolgálati birtokot kaptak. Csak később kaphattak és kaptak hűbérbirtokot. Közöttük olyanok is voltak, kik gyalogos katonai szolgálatot teljesítettek. A püspöki és kolostori katonaság hűbéri és „szolgálati" (dienstrechtlich) viszonyban volt egyházi urával. Világi urak magánkolostorainak lovagi harcosai nem tartoztak közvetlenül a kolostor apátja alá. Ők kettős függőségben voltak. Függtek a magánkolostor urától és az apáttól is. Királyi kolostor esetén a kolostor ura a király, kit a „vogt" képvisel. A püspökök, mint hadkiállító urak ugyanúgy közvetlenül a király alá vannak rendelve, mint a törzsi hercegek, s nincs rá adat, hogy a herceg territoriumának püspökei felett parancsnoki jogokat gyakorolt volna. Az egyházi katonai kontingens parancsnoka a püspök, vagy az apát. Ha nincs jelen, akkor az egyház „vogt"-ja, vagy egy rangosabb pap, aki zászlótartó is lehetett.

A közvélemény általában helyeselte az egyháziak katonai szerepét. Az egyházi reformszellem elterjedése során előfordult (Lotharingiából kiindulva), hogy az egyháznagyok megtagadták a hadrakelést. De a reform és a király fegyveres szolgálata nem feltétlenül ellenkezett egymással.[17]

A német egyházban igen jelentős volt a nemesek szerepe, Mainz, Trier, Köln és Magdeburg 900 és 1500 közötti 166 érseke közül 134 biztosan nemes (edelfrei) származású, 8 valószínűleg nemes, 10 miniszteriális, 4 polgári és 9 bizonytalan származású. Ugyanez időben a mainzi és kölni érsekek 1027 suffraganeus püspöke közül 601 a kétségtelenül nemes, 116 a valószínűleg nemes, 126 a miniszteriális, 5 a nem szabad, 22 a polgári, 5 a külföldi és 152 az ismeretlen eredetű püspök. Nem szabad eredetűeket II. Henrik császár (1002—1024) nevezett ki püspöknek, később nincs adatunk nem szabad eredetű püspökökről. A német nemesség alsóbb rétege a miniszteriálisok közül került ki. Ezek zöme nem szabad eredetű, 1300 táján már nemeseknek tekintik őket. (1200 táján a közszabadok legalsó rétege is magasabb rangúnak számít, mint

17 *Leopold Auer:* Der Kriegsdienst des Klerus unter den sächsichen Kaisern. MiÖG LXXIX. 1971. 316—407. o. és LXXX. 1972. 48—70. o.

a miniszteriálisok, kivéve egyes birodalmi miniszteriálisokat.) A miniszteriálisok nagy része kolostorok szolgálatában állt. Szolgálatuk nem kizárólag fegyveres szolgálat volt, voltak köztük lovasküldöncök, vagy más szolgálattal tartozók is. Sankt Gallen bencés apátságában a szaracén és magyar támadások idején a miniszteriális harcosok használhatóbbaknak bizonyultak, mint a szabad vazallus milesek. Notker apátsága idején a kolostori miniszteriálisok csoportja, melyet familiának neveztek, 170 főből állt. Fénykoruk a XIII. században volt, mikor több lovagköltő (Minnesänger) került ki közülük.

Az egyházi reform korlátozni, vagy megszüntetni igyekezett a kolostori katonai kontingenseket. A püspökségekkel ellentétben, melyek mindegyikének voltak miniszteriális fegyveresei, a kolostoroknak csak egy része rendelkezett ilyenekkel. Nem voltak miniszteriális fegyveresek a más kolostoroktól függő kolostorokban, a legtöbb ágostonos kanonokok lakta kolostorban, a bencés reformkolostorok nagy részében és általában a premontrei, a ciszterci meg a koldulórendi kolostorokban. A kizárólag nemesek lakta kolostorokban minden esetben voltak miniszteriális harcosok. A birodalmi hadseregbe csak a birodalmi fejedelmi (reichsfürst) címet viselő apátok voltak kötelesek fegyvereseket küldeni. De miniszteriálisaik nemcsak ezeknek voltak — ami annyit jelent, hogy voltak apátok, kik harcosaikat nem a Birodalom, hanem csak saját, helyi háborús céljaira használták fel.[18]

Jelentős a püspöki miniszteriálisok súlya a Rajna vidéki püspöki városokban és különösen harcias magatartásukkal tűnnek ki. A miniszteriálisok itt két jól elkülöníthető rétegre tagolhatók. Az alsóbb réteg szemben áll a felső réteggel és szövetkezik ellenük a polgárokkal, s olykor a püspökökkel is, kinek sok nehézsége volt előkelőbb miniszteriálisaival. Ezek bővíteni igyekeztek jogaikat a püspökkel szemben. A bambergi püspöki miniszteriálisok a XI. században elérték, hogy jogaikat írásban rögzitették. A városokban a miniszteriálisok és a polgárok egybeolvadtak, s ez növelte a polgárság harci szellemét. Burchard, a harcias baseli püspök parasztjait is felfegyverezte, mert nagyobb sereget akart szervezni. A miniszteriálisok és a polgárok olykor a püspök ellen fognak össze. Strassburgban előfordult, hogy foglyul ejtették a püspököt, Regensburgban pedig a miniszteriálisok 1103-ban meg is ölik Sieghard püspököt, ki korlátozni igyekezett a miniszteriálisok jogait. A rajnai érseki és püspöki városok közül az említett Strassburg mellett jelentős katonai erőt képvisel Worms, Mainz és különösen Köln. A mainzi érseki miniszteriálisok 1074-ben a polgárokkal összefogva, az érsekkel szembefordulva, a királyt támogatták. A püspöki miniszteriálisok feje általában a várgróf (burggraf), aki olykor azonos a vogttal, máskor nem. A várgróf hatalma néha terhessé válik a püspök számára, ki igyekszik azt korlátozni. Így Kölnben maga az érsek a haderő és egyúttal a vár parancsnoka. Kölnben a miniszteriálisok és polgárok annyira összekeveredtek, hogy a város vezető polgárainak egy része kétségkívül miniszteriális eredetűnek mondható. A forrásokban szereplő több személyt hol „civis"-nek, „burgensis"-nek, hol érseki miniszteriálisnak neveznek. Kölnben az érseki miniszteriális legidősebb fia igényelhette az érsektől atyja miniszteriális hűbérét. A többi fiúk is felajánlhatták szolgálatukat az érseknek. Ha ez elfogadta ajánlatukat és felvette őket szolgálatába, egy szolgálati év után számíthattak arra, hogy miniszteriális hűbért kapnak. Ha az érsek nem tartott igényt szolgálataikra, joguk volt más úr szolgálatába állni, de annak az érsek elleni esetleges magánháborújában nem vehettek részt. Más, hűbérbirtok nélkül maradt miniszteriális fiak vámosokká, pénzverőkké, kereskedőkké váltak.[19]

18 *Aloys Schulte:* Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. Studien zur Sozial-Rechts-und Kirchengeschichte. Kirchenrechtliche Abhandlungen (ed. Ulrich Stutz). 63—64. Heft. Stuttgart, 1910. Passim.

19 *Eberhard Freiherr von Danckelman:* Der kriegerische Geist in den rheinischen Bischofsstädten und die Ministerialität zu Zeiten Heinrichs IV. VfSWG XVIII. (1925) 62—84. o. — *Thomas Zotz:* Städtisches Rittertum und Bürgertum in Köln um 1200 *F. Fleckenstein*, 609—638. o.

A bő forrásanyagnak hála eléggé sokat tudunk Sankt Gallen bencés apátságának viszonyairól. A X. században az apátság belső hivatalviselői az apátság szolgáló népei közül kerülnek ki. Nevük „ministri". Sokáig ugyanezt jelenti a „ministerialis" elnevezés is. Ezek hivatalnokok voltak, nem harcosok. E hivatalnokrétegbe nagyobb mértékben emelkedtek fel szabad születésű parasztok, bérlők, mint szolgák. (A X. században az apátságnak 1900 bérlője volt.)

Az egyházi miniszteriálisok nem teljesen szabadok. Nem fordulhattak nyilvános bíróságokhoz, az apát familiájához tartoztak. De nem is teljesen szolga állapotúak. A IX. század óta mutatható ki általában az egyházi miniszteriálisok között egy fontos csoport, melynek fő feladata a lovas küldönc szolgálat, valamint az egyházi földesúr, a kanonokok és szerzetesek utazásaik során történő őrzése. A Karolingok kora óta e „caballarius"-okat beneficiális birtokokkal látták el és mentesítették a közönséges paraszti terhektől. Ezek jól elhatárolhatók a lovagoktól. Birtokuk csak akkora, hogy abból éppen hogy el tudnak tartani egy lovat; lovagi fegyverzetet, főként páncélt ennek jövedelméből nem szerezhettek. Az olyan kolostoroknak, melyektől a király nem követelte páncélosok (loricati) kiállítását, nem volt okuk arra, hogy lovagi fegyverzetű vazallusokat tartsanak. Ezért az említett, „cliens"-eknek is nevezett „caballarius"-ok főként a kisebb apátságokban a java középkorig megmaradtak, míg a püspökségekben s a birodalmi apátságokban eltűntek. A „caballarius"-okból alakult ki az egyházi miniszteriálisok alsó rétege, s egy részük később lovagi fegyverzetű miniszteriálissá vált.

A katonai-haditechnikai átalakulás Németországban lassúbb, mint Franciaországban. A Karoling-kori seregekben a csak pajzzsal, lándzsával és rövid karddal felfegyverzett lovasok voltak többségben. A hosszú kard igen drága, közönséges embernek majdnem elérhetetlen, kifejezetten az előkelőség jele. A X. század közepére alakul ki Németországban a lovagság, s nem véletlen, hogy Sankt Gallenben is ekkor tűnik fel a „milites" rétege.

A IX. század második felében az apátságnak már vannak egyes fegyveres vazallusai, de mileseikről még nem esik szó. Fegyvereseik száma csekély lehetett, ez magyarázza, hogy olykor az erősebb szerzeteseket is fegyverbe szólítják, s primitív, rögtönzött fegyverzettel látják el. A X. század közepétől van az apátságnak fegyveres vazallusokból álló szervezett serege. (981-ben 40 páncélost köteles a birodalmi seregbe küldeni.)

E vazallus-milesek a XI. század közepéig megkülönböztethetők a „ministri"-nek, „ministeriales"-nek nevezett apátsági hivatalnokoktól. A XII. században olvad össze a két elem. Ekkor a miniszteriálisok már általában milesek, azaz lovagok, bár vannak miniszteriálisok, kik hivatalnokok maradnak és vannak lovagok, kiknek ősei nem miniszteriálisok. Az apát 1260-ban is megkülönbözteti hűbéresei között a „ministeriales" és „nobiles infeodati" csoportját. Ez utóbbiak száma igen csekély, a többség miniszteriális.

A XI. századi „milites" és „ministri" között nem nagy a különbség. Egyrészt a milesek is kötelesek néha hivatalnoki teendőket ellátni, másrészt a „minister"-ek is kiemelkednek a parasztok közül, nem végeznek kétkezi munkát és egy szintre kerülnek a lovagság legalsó rétegével a „milites honesti" csoportjával.

Egyébként a „minister"-ek a népi jog szerint fegyverviselők voltak, csak át kellett állniuk a lovagi fegyverzetre, ami inkább gazdasági, mint jogi problémát jelentett.

A milesek elvben teljesen szabadok, de gyakorlatilag erős függésben vannak, viszont a ministerekkel ellentétben nem tartoznak az apát familiájához. A milesek illetékes bírája a gróf, a ministereké az apát. Idővel a milesek az apátság ministereivé, miniszteriálisaivá váltak, s ilyenkor a gróf bírói illetékessége alól átkerültek az apát bírói illetékessége alá — szabadságuk tehát csökkent. E folyamat a XI. század közepe és a XII. század közepe között mehetett végbe, valószínűleg csendesen, folya-

matosan. Az ismert apáti törvényszék mellett kellett léteznie egy apáti hűbéri bíróságnak is, mely a „ratione feodi" apátsági milesek ügyeiben volt illetékes. 1122-ben már kétségtelen, hogy a miniszteriálisok egyrésze miles lett, de nem tudni, hogy a milesek az apáti familia tagjaivá váltak-e?

Az apátsági harcosoknak volt még egy legfelső rétege: a „fideles". Ezek előkelő nemesek, szabad hűbéresek.[20]

Kétségtelen, hogy a fegyveres miniszteriálisok intézménye az egyházak birtokain alakult ki legkorábban. 1035-ből maradt ránk II. Konrád császárnak (1024—1039) a Limburg an der Hardt-i bencés kolostor számára adott adománylevele. Eszerint az apátnak joga van familiájából, azaz nem szabad állapotú népei köréből a megfelelőket udvari és katonai szolgálatra kiemelni. Ezek szolgálati birtokot kaptak, s a legtöbb más földesúri szolgálat alól mentesültek. Jogi helyzetük nem változott. Ha nem jól végezték feladatukat, tisztségük visszavehető. Hivataluk nem öröklődő. Hasonló helyzetű a sulzbachi félszabad „lazi" csoportja, kik lovas hírnökök és a wormsi „parafridi"-é, kik már a IX. században hasonló szolgálatot teljesítenek. Ez utóbbiak helyzetét szabályozó király törvény 1023 és 1025 között kelt. Eszerint Wormsban a püspök dönti el, kit emel miniszteriálissá „fiscalini"-jei (kiemelt helyzetű nem szabad alattvalói) közül. Itt a „minister" általános fogalom és földesúri hivatalnokot jelent, a „ministerialis" ennél szűkebb értelmű és a „minister"-nél kedvezőbb helyzetű. Szerepel itt „servitor" is, aki udvari hivatalnok, s egy szinten áll a miniszteriálissal.

A bambergi püspökség „Dienstrecht"-je (1057—1064) már születésrendi, jogilag zárt, lovagi jellegű miniszteriálisokra vonatkozik. Rétegezettek és legfelső rétegüket „veri ministeriales"-nek nevezik. A miniszteriálisok gyűlésükön kijelentik, hogy korábban ketten állítottak ki egy harcost, és tiltakoznak fejenkénti hadbahívásuk ellen. Két gazdag miniszteriális kijelenti, hogy saját eszközeivel (privato apparatu) teljesíti a püspök utasítását, de a miniszteriálisok jogainak sérelme nélkül. A miniszteriálisok a püspökvárakban laknak, hogy a „vogt" ne tudja őket elidegeníteni, a bambergiek hadjárat esetén saját költségükön vonulnak a kijelölt gyülekezési helyre, a hadjárat során már a püspök tartja el őket. Itáliai hadjáratra valamennyien kötelesek elmenni, más hadjáratokra ketten szerelik fel harmadik társukat. A bambergi püspökségben a miniszteriális hűbérbirtok örökölhető. Ha az elhunyt miniszteriálisnak csak leányörököse van, akkor legközelebbi férfirokona felajánlja a püspöknek legjobb lovát, meg egy páncélt, s ezzel megkapja a megürült szolgálati hűbért.[21]

Jelentős fegyveres ereje volt a salzburgi érsekségnek. Salzburg sosem volt hercegség, vagy őrgrófság, hanem egy egyházfejedelem királyi adománybirtokokból, összenőtt territoriuma. A X. század elején Salzburgban a „ministerialis" és a „vassus" még azonos jelentésű — jelenthet szabad személyt, de jelenthet nem szabadot is. Nem sokkal később feltűnik a „nobilis vir" és „ministerialis vir" elnevezés, ami már különbséget jelez. I. Frigyes érsek (958—991) idején feltűnik a „servus" elnevezés és egyre gyakoribbá válik. A XI. században az érsekség miniszteriálisait is servusoknak nevezik. Az érseki servusok összessége, a „familia Sancti Rudberti" s ehhez tartoznak a miniszteriálisok is. A familia hamarosan rétegeződni kezd. I. Konrád érsek korától (1106—1147) a miniszteriálisok családi neveket kezdenek viselni. 1150 táján a miniszteriálisok két részre válnak. A későbbi Salzburg tartomány területén ekkor feltehetőleg 80 érseki miniszteriális nemzetség élt, s ezekből — ha az érseki szolgálatba állt szabadoktól (hochfrei) eltekintünk — legfeljebb egynegyedrészük tartozott a „ministeriales maiores" közé. Ezek vagyonos emberek, kiknek gyakran saját mileseik vannak. De a jelek szerint birtokuk — néhány kivétellel — még nem

20 *Karl Hans Ganahl:* Studien zur Verfassungsgeschichte der Klosterherrschaft St. Gallen. Forschungen zur Geschichte Vorarlbergs und Liechtensteins. 6. Band. Innsbruck, 1931. 122—184. o.

21 *Karl Bosl:* Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches. Teil 1. Stuttgart, 1950. 36—48. o.

úri tulajdon, annak ellenére, hogy a XIII. század első fele óta minden hivatalt betölthettek.

Székhelyük általában megerősített hely, de csak ritka esetben vár. Várat a XIII. században csak külön érseki engedéllyel építhettek. A „ministeriales maiores" felső rétege a XIV. században fel is bomlik — az érseknek sikerül megakadályozni, hogy nemességgé váljék. Salzburgban „herrenstand" nem is tud kialakulni.

A XII. századi „ministeriales minores"-t 1250 táján már „milites"-nek nevezik. Ezek érseki hűbéri birtokokat bírtak, s különböző eredetűek lehettek: burgmann-ok polgárok, „milites maiores" vazallusai. Ez utóbbiak közül sokan paraszti eredetűek voltak, s csak a XIII. században emelte őket hűbéruruk „egypajzsos" lovagokká. A salzburgi nemesség tehát jóformán kizárólag érseki hűbéresekből állt, s az érseknek sikerült a nemességet tőle függő helyzetben tartania.[22]

Közismert tény, hogy a miniszteriálisok, legalábbis nagy részben, nem szabad eredetűek. Elődeik gyakran lovas küldönci szolgálatot teljesítenek. E lovas küldöncök egy részéből lesz csak fegyveres miniszteriális. A kialakulófélben levő kolostori küldönc és fegyveres csoportok tagjai voltak a Prüm-i és a Trier melletti S. Maximin kolostor „scararii"-nek, „scaremanni"-nak, „scharmann"-nak nevezett népei. Ezek még csak az első lépéseket tették meg a felemelkedés felé. A trieri érseknek is voltak „scaramannus"-ai, 1210-ben lovak és küldöncök kiállítása a kötelességük. Vannak közöttük, kiknek egyáltalán nem sikerül a fegyveres érseki miniszteriálisok közé emelkedés, küldöncök maradnak, és az érsek nagyobb hadi vállalkozásaikor annak trénjében szolgálnak.[23]

A német egyházi, közelebbről kolostori nagybirtok népeinek társadalmi tagozódásáról tájékoztat Reichenau kolostorának „constitutio de expeditione Romana" című, 1160-ban kiadott rendelkezése, mely a kolostor népeinek a német király szokásos római hadjárata (romzug) idején teljesítendő kötelezettségeit szabályozza. A kolostori földet bíró szabad (edelfrei) vazallusok minden 10 mansio után 1 páncélos lovast és 2 pajzshordozót (scutarius) kötelesek kiállítani. A miniszteriális lovagok 5 mansio után 1 páncélos lovast és 1 pajzshordozót állítanak ki, de ezért az apátságtól 5 font pénzt és néhány lovat kapnak. Az apát a miniszteriálistól harci szolgálat helyett pénzt is követelhet, mansiónként egy fontot. A római hadjáratok költségeihez a kolostor parasztjai is hozzájárulnak. Az egytelkes parasztok 5 schillinget fizetnek, nagyobb gazdák kétszer ennyit és 12 kötelet szolgáltatnak. Az egy teleknél kisebb földet bíró parasztok 6—15—30 pfenniggel tartoznak.

A németországi földesúri, köztük az egyházi familiákban gyakran találunk átmeneti állapotban levő népeket, gyakori a lovagi és paraszti népelemek vegyülése, vagy szoros érintkezése. A XI—XII. századi egyházi birtokokon küldöncökként, vagy az egyháznagy, a kanonokok és szerzetesek kísérőiként szereplő lovasokat találunk. Nevük: „caballarii", „servientes", „famuli". Általában külön földjeik, „beneficiumaik" vannak. Ilyenek az egyházi birtokon tevékenykedő vadászok, erdészek, majorosok, vincellérek s egyéb, az igazgatásban és törvénykezésben tevékenykedő személyek. Ezek egy része — mint láttuk — sohasem emelkedik a lovagok sorába. Különösen nehéz volt ez a reformkolostorokban, pl. Petershausenben, vagy Zwiefaltenben E kolostorok elítélik, helytelenítik a lovagi fegyverzetű miniszteriálisok tartását, s gondosan ügyelnek arra, hogy ha vannak is saját miniszteriálisaik, ezek ne viseljenek lovagi fegyvereket (militaria arma). Ha valamelyikük szolgálat közben lovát elveszti, még 3 évig élvezheti a ló eltartásához szükséges birtokát, ami arra vall, hogy ez a birtok éppen csak akkora, hogy egy lovat el lehet belőle tartani. Ilyen birtok jövedelméből biztosan nem lehetett lovagi fegyverzetet és felszerelést vásárolni. Ezen

22 Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen. Band 1. *Peter Feldbauer:* Herren und Ritter. München, 1973. 168—196. o.

23 *Erich Wisplinghoff:* Königsfreie und Scharmannen. Rheinische Vierteljahrsblätter 28. (1963.), 200—217. o.

alsó miniszteriálisok biztosan nem lovagok, bár közülük egyeseknek sikerülhetett a lovagság sorai közé emelkedés.

A „kisebb" miniszteriálisok életmódja félparaszti. Maguk is részt vesznek földjük megművelésében, s olykor kedvükért felfüggesztik a harci cselekményeket, hogy hazamehessenek aratni. Néha paraszti szolgálatot is kötelesek teljesíteni, mint 1163-ban a St. Vaast kolostor miniszteriálisai, kik évi 6 nap paraszti robottal is tartoztak.

A harcedzett, fegyveres miniszteriálisok tartása, a velük való bánás nem volt egyszerű feladat. Akinek fegyver van a kezében, könnyebben követelődzhet és követeléseit visszautasítani, társadalmi emelkedését akadályozni veszélyes is lehet. Nem gyakori eset, de ilyen is előfordul: Ludwig von Pfullendorf reichenaui apát 1135-ben visszautasítja miniszteriálisai követeléseit, mire azok az apátsági templom oltára előtt megölik.[24]

Nem kétséges, hogy a kolostoroknak szükségük volt fegyveresekre, mert a világi hatalom, mely megvédhette volna őket távol volt, s védelme nem is nagyon volt hatékony. A régi bencés kolostorok — mint láttuk — erős fegyveres kontingenseket tartottak fenn, bár nem egyforma mértékben; a reformkolostorok kevésbé hagyatkoztak fegyvereseik védelmére. A ciszterciekneknek azonban nem lehettek miniszteriálisaik, sőt fejlődésük korai szakaszában hűbérbirtokaik sem.Pedig a kolostorokat és grangiákat (mezőgazdasági üzemek) őrizni kellett, és a rendszeresen a ciszterciek központi kolostorába, Citeaux-ba utazó apátot is célszerű volt kísérettel ellátni. Az 1150-es évektől kezdve szólnak a rendi statutumok az apát kísérőjéről, a garcioról. Ekkor legfeljebb 2 garcio kísérhette az apátot Citeaux-ba. Ezek nem szolgák. 1157-ben megtiltják, hogy tőrt, kardot viseljenek — valószínűleg azért, mert viseltek ilyen fegyvereket. Másféle fegyvereket talán jogosan viselhettek. Voltak apátok, kik 3 garcio-t is tartottak. 1157 után a források gyakran említik e kísérőket. 1186-ban verekedésükről esik szól. Talán ezért csökkentik számukat 1189-ben 1-re. Ilyen korlátozással 1219-ig találkozunk. 1239-ben, 1240-ben, 1251-ben „pueri"-nek nevezik őket. 1240-ben a citeaux-i rendi káptalanra utazó apátoknak kísérőiket Dijonban kellett hátrahagyniuk. Ezek ott unalmukban énekeltek, táncoltak, verekedéseket provokáltak. 1247-ben egy részük apátjukat Citeaux-ig kíséri. Itt a kolostor kapujában minden fegyverüket le kell tenniük. Fegyverviselésük ekkor már jogszerű. Bár követnek el kihágásokat, nehezen volnának nélkülözhetők, mert az évente Citeaux-ba utazó és oda pénzt vivő apátokat gyakran kirabolták. Az apátokat kísérő világi szolgák (saeculares servientes, armati) eredetét nem ismerjük. Lehetséges, hogy a kolostor jobbágyai közül válogatták ki őket. Földbirtokot nem kaptak, hanem zsoldot. Menet közben az apáttól, a szerzetesektől külön, lovaik mellett aludtak.

Igen érdekes adat 1196-ból: a Németországból és Magyarországból jövő ciszterci apátok, szerzetesek és konverzusok (laikus testvérek) nem hozhatnak magukkal karddal és íjjal felfegyverzett szervienseket, tehát nyilvánvaló, hogy voltak ilyen fegyvereseik. A fegyveres szerviensekért, garcio-kért a konverzusok voltak felelősek, kik között sok az olyan személy, ki a rendbe lépése előtt miniszteriális vagy miles, tehát harcos volt és a rendben is harcosként alkalmazták. Magának a konverzusnak saját garcio-ja nem lehetett. Különösen szükségük volt fegyveresekre a rendi vizitátoroknak, ha lázadó kolostorokat kellett megrendszabályozniuk, mert előfordult, hogy az ilyen kolostorok szerzetesei lándzsával, karddal is felfegyverkeztek.[25] A ciszterci kolostorok fegyveres ereje sokkal kisebb volt, mint a régebbi kolostoroké, de mégis létezett, mert szükség volt rá.

24 *Werner Rösener:* Bauer und Ritter im Hochmittelalter. Aspekte ihrer Lebensform, Standesbildung und sozialen Differenzierung im 12. und. 13. Jahrhundert. *F. Fleckenstein*, 673—676. o.

25 *Reinhard Schneider:* Garciones oder pueri abbatum. Zum Problem bewaffneter Dienstleute bei den Zisterziensern. In: Zisterzienser Studien I. Berlin (West), 1975. 11—35. o.

II.

Az Árpád-kori Magyarország püspökei és apátságai hatalmas földbirtokokkal rendelkeztek.[26] E földbirtokokat elsősorban azért kapták, hogy vallásos-egyházi feladataikat teljesíthessék, de saját biztonságuk érdekében s a birtok népeinek fékentartására a birtokok jövedelméből fegyvereseket kellett tartaniuk, majd szükség esetén fegyveres csapatokat kellett a király seregébe állítaniuk.[27]

Már múlt századi történetíróink megfigyelték, hogy az Árpád-kori magyar főpapok és kolostorok birtokain jelentős fegyveres csoportok éltek és tevékenykedtek.[28]

A bencés rend kiváló historikusa, *Erdélyi László* — ismert és sokat vitatott társadalomtörténeti felfogásának megfelelően — az egyháznagyok (elsősorban a bencés apátok) vitézeit eredeti állapotuk szerint „szabados szolgák"-nak tartja, csak később válnak belőlük — speciális szolgálatuk miatt — „félig nemes" harcos jobbágyok. Többféle feladatuk van. Őrzik az apát lakását, úton, vagy hadjáratban az apát személyét, ők képviselik az apátságot perekben, birtokhatárok megállapításakor. A pannonhalmi főapátság fegyveres jobbágyai között *Erdélyi* három réteget különböztet meg. Mindhárom réteg közös feladata az apáti kúria őrzése, követségek ellátása s a fegyveres harc. Részt vesznek azokban a királyi hadjáratokban, melyekben az apát is jelen van. Uros apát elkísérte II. András királyt keresztes hadjáratába és harcos jobbágyai kis csapatát is magával vitte. A jobbágyoknál alacsonyabb rangúak a lovas szolgák (servi equestres), kik az 1230-as években feleannyian vannak, mint a jobbágyok. Eredetileg talán a jobbágyok a lovas szolgák tisztjei voltak, s később emelkedtek ki közülük. Szent László korában az apátság birtoka 527 mansio volt, ebből 131 volt a „minister" mansio. E „minister"-ekből fejlődhettek ki a lovas szolgák és a jobbágyok. Albeus főapát 1237 táján végzett összeírása szerint az apátság birtokállománya 1809 mansióra rúgott, ebből 291 volt a jobbágy és 164 a lovas szolga mansio. A későbbiekben a harcos jobbágyok feljebb emelkedtek a társadalmi rang-

26 A magyarországi egyházi birtokokról szóló irodalmat l. *Kosáry* I. 60—65, 78. o. Az újabb irodalomból kiemelendő: *Lederer Emma:* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. 32., 175. és köv. o. — *Szabó István:* A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében In: Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Szerk.: *Für Lajos*) Budapest, 1976. 51—122. o. — *Elekes Lajos:* A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 66. és köv. o. — *Mályusz Elemér:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971. 11—32. o. — *Györffy György:* István király és kora. Budapest, 1977. 177—190. o. — *Uő.:* In: Magyarország története I.: Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest, 1984. 769—777., 1000—1001. o. — *Kristó Gyula:* In: Magyarország története I. ... 1012—1091., 1162—1171. o.

27 A cluny-i és más kolostori reformok, mint láttuk, az egyház felfegyverkezése, katonáskodása ellenében hatottak. A két világháború között több magyar historikus a magyarországi egyházat a cluny reform hatása alatt állónak tartotta. *Hóman Bálint:* in: Magyar történet. 6. kiadás, Budapest, 1939. I. k. 187—191. o. — *Galla Ferenc:* A cluny reform hatása Magyarországon. Pécs, 1931. passim — E könyvet bírálja, de mondanivalójával érdemben egyetért *Deér József:* in: *Századok*, 1933. 442. o. — Hóman, Galla és Deér véleményét megkérdőjelezte: *Csóka J. Lajos:* Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? *Regnum*, 1942—43. 141—176. o. Szerinte a német és itáliai reformkolostorok hatása hazánkban nagyobb volt, mint Clunyé. — *Györffy György* megállapítása szerint a magyar egyházra Cluny-nek nem volt döntő hatása, hazánkban nem reformra volt szükség, hanem a semmiből kellett új egyházszervezetet teremteni. „Itt nem elavult egyházi intézmények reformja, hanem a pogánysággal való harc volt a döntő." (*Györffy Gy.:* István király és műve. Budapest, 1977. 188—190. o.)

28 *Szalay László* szerint a magyar főpapok zászlói körül sok fegyveres gyűlt össze, a később egyházi nemeseknek nevezett „védenc vitézeken" kívül „gyalog és lovas legénység a főpapok udvarnokaiból, jobbágyaiból s más félszabadokból." (*Szalay L.:* Magyarország története. I. k. Leipzig, 1852. 126. és köv. o.) — Említi az „egyházi táborozó jobbágyokat" *Horváth Mihály is.* (*Horváth M.:* A magyar honvédelem történeti vázlata. In: Kisebb történelmi munkái I. k. Pest, 1868. 168. o.) — *Ipolyi Arnold* szerint az egyházi birtok harcosainak fejlődése a várjobbágyokéhoz hasonló. (*Ipolyi A.:* A magyar hadtörténelem tanulmánya. *Századok*, 1879. Pótfüzet 30. o.) — *Pesty Frigyes* úgy véli, hogy az egyházi fegyveres jobbágyok között ugyanolyan fokozatok léteztek, mint a világi, a várjobbágyok között. (*Pesty F.:* A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században. Budapest, 1882. 80. o.) — *Ozorai József* szerint az egyházi nemesség úgy keletkezett, hogy a főpapok fegyveres csapatokat szerveztek „az egyház védelmére", „a lázadások elfojtására". Ezek „szolgálati viszonyait" még Szent István szabályozta. E fegyveresek földet kaptak a főpaptól, akár a várjobbágyok a királytól. Katonai szolgálatuk apáról fiúra öröklődött, s földjük katonai szolgálatra alkalmas férfi utód hiányában a főpapra szállt vissza. Az „egyházi nemes" elnevezés a XIII. században tűnik fel először, ekkor alakulnak ki az egyházi birtokokon a nemesi székek. Az esztergomi érsekség birtokain négy nemesi szék alakult. Egy jóval későbbi (1550—1554-es) összeírás szerint az esztergomi érsekség falvai közül 26 volt teljesen egyházi nemesi falu, ezenkívül volt még 53 egyházi nemesi kúria és összesen volt 437 egyházi nemesi (prédiális) telek. (*Ozorai J.:* Az egyháznemesi, vagy praediális birtok. *Magyar Sion*, 1887. 268—271., 362—380., 512—528. o. — *Uő.:* Az esztergomi érsek praediális nemesei. *Magyar Sion*, 1887. 100—116., 195—211., 261—268. o.) Ozorai szerint az esztergomi érsek százakra sőt az Árpádok alatt talán ezrekre rúgó harcos csapatot volt kénytelen kiállítani. Ez utóbbi adatát feltételenül túlzottnak kell tartanunk. — *Fraknói Vilmos* szerint a szekszárdi bencés apátság fegyveres jobbágyai az apátság birtokainak dunáninneni részén laktak, később a Solt megyei Fajsz lett a székhelyük. Hadkötelezettségüket 1382-ben már nem említik. (*Fraknói V.:* A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879. 39—43. o.)

létrán. Az összes „szabados-úrbéresek" felvették a régi „tiszti-katonai osztály" a jobbágyság jóhangzású nevét, a lovas jobbágyok pedig a nemes jobbágy, vagy a prédiális nevet. IV. Béla király 1267-ben elrendelte, hogy a tihanyi apátság népei közül csak tizenkettőt hagyjanak meg jobbágy és lovas állapotban, a többit a nádor szorítsa vissza a kondicionáriusi állapotba. Kérésükre azután a király megváltoztatta döntését, évi adóra kötelezte őket, de megtarthatták a „jobbágy" nevet és exercituális-ok, azaz hadakozók maradhattak.[29]

Szekfű Gyula nem tesz különbséget az egyházi harcos jobbágyok és lovas szolgák között. Szerinte a XI. században „ministri", „ministeriales", „equites" néven említett népekből alakulnak ki a későbbi hadi szolgálatot teljesítő, személyes szabadságot élvező, birtokjoggal rendelkező hadakozó jobbágyok, egyházi nemesek. Mivel a püspök s az apát a király seregében is köteles volt megjelenni, az egyházi nemes hadi szolgálata bizonyos mértékig közjogi jellegűvé vált. Az egyházi nemes is igyekezett emelkedni a társadalmi ranglétrán, akárcsak a német miniszteriális, de sokkal kevesebb sikerrel.[30]

Székely Ottokár meghatározása szerint az egyházi nemesek, vagy prédialisták olyan hűbéri szolgálmányokra kötelezett katonáskodó szabadok, kik az egyháznagyoktól életfogytig nyert és egyenes ágon öröklődő földbirtok mellett az országos nemesekkel egyező kiváltságokkal bírtak. Fejlődésük időben megelőzi a magánfamiliárisokét s a királyi szerviensekével párhuzamos, ha ugyan nem korábbi. De nem kerültek olyan kedvező helyzetbe, mint a királyi szerviensek, magánjogi függésben maradtak.[31]

Váczy Péter a prédialitást a magyar hűbériség legszabadabb formájaként említi. A prédiálisok elődei nem kizárólag a földesúri népek előkelőbbjei között keresendők, mint *Ozorai*, *Erdélyi* és *Szekfű* gondolták. Nemesek is kerültek közéjük — önként, biztonságuk érdekében. Ezek előző társadalmi állapotuk miatt a korábbi egyházi iobagióknál kedvezőbb helyzetbe kerülnek, annál is inkább, mert birtokukkal együtt csatlakoztak az egyházi népekhez. Ezután magukhoz emelik a többi egyházi iobagiót.

29 PR I. 191—336. o. — *Erdélyi L.:* Egyházi földesúr és szolgái a középkorban. Budapest, 1907. 10—12., 17., 20., 24. o. — *Uő.:* Az első adó elméletéhez. *Századok*, 1913. 289. o. — Kérdéses, hogy az apátnak volt-e már az Árpád-korban külön háza, kúriája. *Turchányi Tihamér* szerint a pécsváradi apátságnak 200 harcos jobbágya volt, az általa tévesen sümeginek nevezett somogyvári monostornak 100. A harcos jobbágyok mellett voltak lovas szolgák is, de a két csoport később egybeolvadt. A XIII. században számuk túlságosan nagynak bizonyult, s ezért a király csökkentette számukat. (*Turchányi T.:* Magyarországi monostorok gazdasági viszonyai a tatárjárás előtt. Budapest, 1909. 20—22. o.) — *Sörös Pongrác* a bakonybéli apátság történetéről szólva megállapítja, hogy 1258-ban Jakab apát szaporította egyházi nemeseinek számát, mikor noszlopi népeit az apátság nemes jobbágyai sorába emelte. Az egyházi nemesek elnevezése: „liberi milites", „populi ecclesiarum exercituantes", „nobiles iobagiones exercituantes", „exercituales", „bellatores iobagiones", a XIII. század közepétől „nobiles iobagiones", „nobiles ecclesiarum". Bárhová vonul az apát a királyi hadsereggel, egyikük köteles vele, vagy megbízottjával lóháton hadba vonulni. Ha csoportosan vonulnak hadba, vezetőjük az apát, vagy udvarbírája. Ilyen esetben talán zsoldot is kapnak. (*Sörös P.* in: PR VIII. 57—58. o.)

A „jobbágy" (iobagio) szó a magyar okleveles gyakorlatban 1111-ben fordul elő első ízben, s az egész XII. században, sőt azon túl is királyi várak, vagy egyházi földesúr alá rendelt társadalmi csoportot jelent. 1171 és 1201 között előfordul „főúr" értelemben is. (*Melich János:* A jobbágy szó történetéhez. *Magyar Nyelv*, 1916. 13—15. o. — *Szilágyi Loránd:* Az Anonymus kérdés revíziója. *Századok*, 1937. 19—20. o.)

30 *Szekfű Gyula:* Serviensek és familiárisok. Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. 3. Budapest 1912. 7. és köv. o. — *Tarján Kristóf* megállapítja, hogy a pécsváradi apátság harcosai alacsonyabb rangúak voltak, mint a várjobbágyok, mert adományozni lehetett őket. Valószínűleg földet kaptak szolgálatuk fejében, nem pedig természetbeni ellátást, mert csak „szükség esetén" fogtak fegyvert. (*Tarján K.:* A szolgáló népek [Szent István korától az Arany Bulláig]. Déva, 1914. 21., 31. o.)— *Rugonfalvi Kiss István* szerint az egyház exercituálisainak száma a XI. században a pogánylázadások miatt volt nagy, később kisebb szükség volt rájuk. Úgy véli, hogy a prédiális intézmény a szerzetes lovagrendek „alkotása", Tőlük vette át a zágrábi püspök, s így magyarázható, hogy Szlavóniában a megyei szervezetben is voltak prédiálisok. A főpapok bárkit felemelhettek a prédiálisok közé, de hűtlenség esetén meg is foszthatták rangjától. A magyar főpapok közül az esztergomi és a kalocsai érsek, meg a zágrábi püspök katonai szerepe volt jelentős. (*R. Kiss I.:* Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Debrecen, 1932. 54—55. o.)

31 *Székely Ottokár:* Az egyházi nemesség. BÉ 1935. 28—52. o. — *Fekete Nagy Antal* az egyházi prédiálist eredetileg csak lovas szolgálattal tartozó, később örökölhető birtoka fejében katonai szolgálatot teljesítő népelemnek tartja. Korán kialakult és erősen kötött szervezetük miatt sem személyüket, sem birtokukat nem tudták kivonni az egyház hatalma alól. (*Fekete Nagy A.:* Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 159—184. o.) — *Függedi Erik* szerint a prédialisták ősei olyan jogállást foglaltak el az egyházi birtokon, mint a várjobbágyok a várbirtokon. (*Függedi E.:* Nyitra megye betelepülése. Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 1. sz. Budapest, 1938. 23. o.) — Az egyházi nemes birtoka — írja *Eckhart Ferenc* — ugyanúgy öröklődött fiágon, mint az országos nemesé, de magszakadás, vagy hűtlenség esetén nem a koronára, hanem az egyháznagyra szállt vissza. (*Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 52. o.)

A prédiális harcosra az egyháznagy jobban számíthatott, mint az ingatag familiárisra — véli *Váczy*. Ha a prédiális nem teljesíti hadi kötelezettségeit, hűtlenség bűnébe esik és elveszíti birtokát. A birtokelkobzást a prédiálisok ügyeiben illetékes egyházi bíróság foganatosítja.[32]

Mályusz Elemér IV. Béla 1239-es oklevele alapján az egyházi iobagiókat a castrensisekhez hasonló helyzetűeknek tartja. Az oklevélben szereplő Csertő egész atyafisága harcos lett. Ezek csakis könnyű fegyverzetűek lehettek. Esetükben a „lorica" szó bőrpáncélt jelent. Ilyen lehetett a tihanyi apát 130 lovas jobbágya is, kik közül Béla király 1267-ben csak tizenkettőt hagyott meg hadakozónak. Ezek szerinte nehéz fegyverzetűek voltak, s ekkor már „iobagiones exercituales" a nevük.[33]

Holub József — Mályusz Elemérrel ellentétben — a szekszárdi apátság 1239-ben szereplő „loricatus"-ait nehéz fegyverzetűeknek tartja és — Váczy Péter nézetével szemben — az egyházi iobagiókat nem tartja hűbéreseknek, mert az egyháznagyhoz fűződő kapcsolatukban a dologi és nem a személyes elem dominált, s voltak a nemes szabadsággal összeegyeztethetetlen kötelmeik is. Már 1219-ben nevezik őket „iobagiones bellatores"-nek. A XIII. században nemesek is állnak közéjük, de csak királyi engedéllyel, mert az egyházi iobagio, a prédiális (ez a név egyébként csak 1327-ben tűnik fel először!) birtoka magszakadás esetén az egyház tulajdonába került. Alacsonyabb helyzetű népelemek is emelkedtek a prédiálisok köré, de a régi és az újonnan felemelt prédiálisok között nem volt olyan jogi különbség, mint a különböző eredetű várjobbágyok között. A „nobilis" jelző eredetileg csak hadi, mondhatjuk tiszti szolgálatukból folyó előkelőségüket jelzi. Később státusukat igyekeztek e jelzővel meghatározni. Elkülönültek a nem nemesektől, de az országos nemesektől is. Mivel szolgálattal, servitiummal tartoztak, nevezik őket „servitores"-nek, „servientes"-nek is. Az egyháznagy, vagy annak főtisztje vezetésével vonultak hadba személyesen, vagy küldtek hadba meghatározott számú harcost, kiknek felszereléséről gondoskodtak. Hadfelkelés esetén az egyházi birtok nem hadakozó népei is segítik őket. Így 1279-ben a sági prépostság nemes jobbágyai általános felkelés esetében a prépostság minden hospes családjától három pondust kapnak. Mikor a bakonybéli apát 1258-ban noszlopi népeit harcos jobbágyokká emeli, kötelezi őket arra, hogy ha az apát, vagy bírája a monostor ügyében megidézi őket, meg kell jelenniük. Descensussal nem tartoztak, de bizonyos élelmiszer-szolgáltatással igen. 1299-ben a veszprémi püspök egyik nemes jobbágya fiúörökös hiányában birtokát vejére akarta hagyni, kit fiává fogadott. Rokonai tiltakoztak, de a püspök beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy az új birtokosnak is teljesítenie kell az egyházi nemes jobbágyok kötelezettségeit. A fehérvári prépostság nemes jobbágyai szabadon végrendelkezhettek, ha nem volt fiúörökösük. A prépost tisztje csak egyetlen tárgyat választhatott ki az elhunyt prédiális ingóságai közül. A prédiálisok a XIV. század derekán már pénzzel is megválthatták hadi kötelezettségeiket.[34]

Bónis György rendkívül fontos kötetében kifejti, hogy az egyházi familia már kezdetben két rétegből állt. Felső rétege egyházi lovasokból áll, kiknek van házi teendőjük is, de legfontosabb a lovas szolgálat. Nevük a XI. század közepén „equites", a század végén „ministri", a XIII. században „iobagiones equites", „liberi exercituantes", „bellatores". A „nobilis" jelző — *Bónis* szerint — talán náluk is, mint a köznemeseknél, a korszerű harci felszerelést jelentette. Egyházi harcos

32 *Váczy Péter:* A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. *Századok*, 1927. 380—386. o.

33 *Mályusz Elemér:* A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 1942. 281—282. o. — A tihanyi apátság egyházaiban tevékenykedtek azok a papok, kiknek fiai az 1210-es években mint lovas jobbágyok szerepelnek. A lovas jobbágy szolgálata — *Mályusz* szerint — nem volt nehezebb, mint a magánegyházban végzett papi tevékenység, csak „más jellegű". (*Mályusz E.:* Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1917. 31—32. o.)

34 *Holub József:* Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. Budapest, 1947. Különlenyomat a *Regnum* egyháztörténeti évkönyv 1944—46. évfolyamából. Passim.

jobbágyokat találunk az esztergomi és kalocsai érsek, az egri, győri, váradi, nyitrai, pécsi, veszprémi és zágrábi püspök, a győri, pécsi és veszprémi székeskáptalan, a székesfehérvári társaskáptalan birtokain. A konventek közül a legrégibb bencés apátságok: Bakonybél, Báta, Béla, Csatár, Garamszentbenedek, Pannonhalma, Somogyvár, Szekszárd, Tihany, Zselicszentjakab birtokain mutatható ki a hadakozó jobbágyok jelenléte. Más szerzetesrendek harcos jobbágyairól csak szórványos adataink vannak, így az ipolysági premontrei, a pásztói ciszterci konvent, valamint a margitszigeti és somlyóvásárhelyi apácakolostor harcos jobbágyairól.[35] Az egyházi harcos jobbágyok nem szakíthatták meg szolgálatukat önkényesen, mert uruk személyéhez, sőt birtokához voltak kötve. Egész életükre, sőt utódaik életére szóló „kondíció"-ban vannak s ebből csak kivételesen szabadulhatnak. Szabadságuk mindvégig magán viselte az egyházi birtok többi patrimoniális alárendeltjével való azonosság bélyegét. Az országos nemesektől az egész középkoron át megkülönböztetik őket. Ha egy országos nemes valamelyik főpap familiárisává válik, nem adja fel nemesi jogállását, s nem olvad az egyházi lovas jobbágyok, a prédiálisok közé. A nemes familiáris bármikor felmondhatja szolgálatát, nem úgy, mint a prédiális. A XV. században az esztergomi érsek prédiálisait érseki familiárisok vezetik hadba, s úgy szerepelnek, mint a prédiálisok urai. Érseki familiárisok a prédiálisok bírái is: az érseki nádor, udvarbíró stb.

Az egyházi nemes fő kötelessége a fegyveres szolgálat. Általa teljesíti a főpap katonaállítási kötelezettségét. A hadi szolgálattal rokon kötelesség a saját lovon és fegyverben történő követségjárás s az egyházi testület tagjainak kísérése. Hűségük megszegése, szolgálatuk nem teljesítése esetén visszahelyezhetők előző állapotukba, sőt szolgaságra is vethetők. Uruk védelmet, személy- és vagyonbiztonságot nyújt nekik. Ha hűségüket nem szegik meg, köteles őket szabadságukban megtartani és csak „illő" szolgálatokra kötelezheti őket. Legfőbb bírájuk minden ügyükben főpap-földesuruk. Más hatóságnak nincsenek alávetve. Csak a főpap nádora, udvarbírája, vagy comese ítélkezhetik ügyeikben, gazdatisztje már nem.

Bónis szerint a prédiális nemesség a hűbérviszony fejletlen formája. A prédiálisok az egytelkes országos nemesekkel kerültek egy sorba, jobbágyparasztjaik később sincsenek. Az egyházi nagybirtok egyik rendjévé válnak. Külön renddé teszi őket (az országos nemesekénél szerényebb) életmódjuk, katonai hivatásuk és születésük. Már a XIII. században együttesen léptek fel különböző ügyekben: ha alacsonyabb jogállású személyt vesznek fel soraik közé, ha uruk elbocsát valakit az egyházi nemesi kötelékből. Beleszóltak az egyházi birtokok bérbeadásába, eladományozásába is. Utánozták az országos nemesség szervezetét és megalkották a maguk kis vármegyéjét, az egyházi nemesi széket. De nem sikerült az országos nemesek közé emelkedniük, mert olyan uraik voltak, kik hatalmuk tetőpontjára érkezve szinte a király szerepét töltötték be velük szemben, s nem tűrték országos összefogásukat.

A délvidéki egyházi nemeseknek falvaik, jobbágyparasztjaik is voltak. Uraiknak, a délvidéki főpapoknak egész „comitatus"-aik, „provinciá"-ik, melyek nemességét „congregatio generalis"-ra hívták össze. Ezek sokkal közelebb jutottak a hűbéres viszony tiszta típusához, mint a nemesek.[36]

Szabó István a prédiumról szóló alapvető tanulmányában az 1250-ig terjedő korszakban 41 oklevélben előforduló 118 prédiumot vizsgál, melyek jelentős része egyházi prédium. Ezek lakói közül a nevezett oklevelek 1286 személyről tesznek említést. Ezek 8,7%-a iobagio, vagy lovas (beleértve a szászdi apátság „Hungari" és

35 *Bónis Gy.* szerint ez igazolni látszik a középkori hagyományt, hogy az intézmény alapjait Szent István vetette meg. Nézetünk szerint ez lehetséges, de figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy — mint láttuk — a bencés rendben voltak legerősebbek a katonai hagyományok, a többi szerzetesrend sokkal kevésbé volt „hadakozó".

36 *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. (1946) 186—215. o. — Érdekes kései adat: az esztergomi érsek prédiálisai a XIX. században 30 000 hold földön éltek.

„Bisseni" néven szereplő embereit). 1212-ből ismerünk olyan személyt, ki libertinusból, tehát végső soron rabszolgából lett egyházi iobagio. A pannonhalmi apátság Szentkereszt nevű prédiumán 14 mansiónyi iobagio élt, s ezek egy rabszolganőtől származtak. A garamszentbenedeki apát kisszelepcsényi prédiumán már 1165-ben éltek saját lovaikon szolgáló servusok. Szolgálatuk ekkor még meghatározatlan. Az apát bizonyára korlátlanul vehette igénybe szolgáltatásaikat. 1247-ben már számszerű tételekben állapították meg kötelezettségeiket, s ezekben pénz- és terményszolgáltatás mellett saját lovon végzendő küldöncszolgálat is szerepelt.[37]

Az egyház harcoló nemesei, a prédialisták birtokukat „more prediali" vagyis örökbérletbe kapták. E birtokot hűbéres servitium terhelte, s ők tekinthetők a magyar társadalomszerkezet egyik legjellegzetesebb hűbéres elemének. A prédiális intézmény — *Szabó István* szerint — a zágrábi püspökség területén s általában a Drávántúli részeken tűnik fel az 1240-es évek óta; nem sokkal később a Drávától északra is megjelenik, s vele a „more prediali" birtoklási forma, nemcsak az egyházi nemes hűbéri birtoklásának, de az örökhaszonbérlet viszonyának megjelölésére is. Mindezek nem valódi nemesi, de nem is jobbágyparaszti birtokok.[38]

Györffy György úgy látja, hogy a XI. században a magyar társadalom középrétegének zömét a X. századi katonai kíséretből származó harcos jobbágyok (milites) adták, kiknek négy csoportját különbözteti meg: 1. a királyi udvarban és udvari birtokon szolgáló vitéz, 2. a várbirtokon élő, a várispánnak alávetett várjobbágy, 3. az egyházi nagybirtokon élő s a püspök vagy apát szolgálatára rendelt egyházi jobbágy, 4. a világi nagybirtokon élő vitéz. A pécsváradi bencés apátság alapító okleveléből megállapítható, hogy az apátság népei közül a szabad harcos jobbágy (miles) az össznépesség 18%-át tette ki. Ezek utódai az egyházi nemesek, kik a XIII. században Hosszúhetény faluban laktak nagyobb számban s még 12 más faluban elszórva. Ezen kívül 14%-ot tettek ki a lóval szolgáló félszabadok (equites), kik mezőgazdasági robottal szolgáltak. A 200 harcos jobbágy feladata a monostor védelme volt esetleges lázadások ellen. Pannonhalma hadakozó jobbágyainak egyenként 20 hold földjük volt, tíz hold „szolgálati" birtok és még 10 hold feles bérlet. A harci feladatát ellátni már nem képes „nyugdíjas" jobbágy 5 hold földet birtokolt.

37 Ez utóbbiak természetesen nem iobagiók, hanem lovas szolgák.

38 *Szabó I.*: i. m. 67., 81., 99. o. — Az egyházi nemesekről l. még: *Székely György* in: Magyarország története. I. k Budapest, 1964. (Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György), 91. o. Megemlíti, hogy a pécsi püspök nemes jobbágyainak ispánjáról is tudunk, s a veszprémi nemes jobbágyok közgyűléséről is. — *Elekes Lajos* szerint az egyházi nagybirtokos azért próbálta meg kiépíteni a maga hadseregét, hogy ne legyen védtelen a világi urak magánhadseregeivel szemben, de az egyházi birtokosok fegyveresei nem tudták ellensúlyozni a világi nagyurak katonai túlsúlyát. (*Elekes L.*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964. 102. o.) — *Csóka J. Lajos* szerint a bencés apátságok birtokain élő minister-ek, eques-ek, iobagio equestris-ek őrzik a monostort, az apát házát. Mikor Oros (Uros, Uriás) apát Pannonhalmát várrá alakította, ezek alkotják a várőrséget. Fegyveresen kísérik utazásain az apátot, az őt képviselő szerzeteseket, officiálisokat, követeket. Ők vették körül Oros apátot, mikor részt vett II. András keresztes hadjáratában, s mikor szembeszállt a Pannonhalmát ostromló tatárokkal. Az apátság népeinek 22%-át kitevő iobagiók fegyveres szolgálatára általában nem volt szükség, egy részük inkább földbért fizetett az apátnak birtokai jövedelme fejében. (*Csóka* nem említi a iobagiók számának IV. Béla idejében — nagyrészt a hadügyi reformok következtében történő tudatos redukálását.) A XIII. század közepétől alakul ki az egyházi nemesség az apátság officiálisaiból, fegyvereseiből. (A prédialisták és familiárisok között a szerző nem tesz különbséget. A kettőt egynek veszi.) (*Csóka J. L.*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1969. 423—424., 584. o.) — *Csizmadia Andor* szerint az egyházi prédiálisok (kiknek prédiális elnevezése a XIV. század elején tűnik fel) eredetére vonatkozólag két elmélet alakult ki. Az egyik szerint szabad eredetűek, s kisbirtokukkal valamelyik egyháznagy szolgálatába álltak. Más nézet szerint az egyházak birtokaik védelmére és hadi kötelezettségeik teljesítésére fegyveres szabadokat telepítettek le birtokaikon, de jobbágyszármazásúakat (!) is elláttak prédiummal fegyveres szolgálat fejében. Kisnemesek is álltak egyházi szolgálatba, ezek megtartják országos nemességüket, melyhez képest az egyházi, a prédiális nemesség korlátozottabb, kevesebb jogot biztosít. A prédiális nem bonthatta fel önkényesen az egyháznagyhoz, az egyházi birtokhoz fűződő szolgálati viszonyát, bizonyos fokig a birtokhoz volt kötve. E viszony nem szerződés, nem is bérlet jellegű. A prédiális olyan „conditio"-ba kerül, mely egész életére, sőt utódai életére is érvényes, s melyből csak kivételes esetben szabadulhat. Súlyos vétség esetén az egyháznagy az egyházi nemest szolgaságba is taszíthatta. Ez történt 1271-ben Sámuel egri püspöki iobagioval, ki elégette az egri püspökség privilégiumlevelét. A prédiális elsősorban fegyveres szolgálattal tartozott, de már 1358-ban előfordult, hogy prédiálisok pénzadóval váltják meg hadi szolgálatukat. Viszont még 1682-ben és 1684-ben is hallunk katonai szolgálatukról. A török időket kevés prédiális szervezet (szék) élte túl: az esztergomi érsek négy, a győri püspök egy, a győri káptalan egy, a pannonhalmi főapát egy s a zágrábi püspök (mint a topuszkói aptság birtokosa) egy széke. A prédiális intézményt az 1853-as úrbéri pátens számolta fel. A prédiálisok birtokai (legalábbis e késői korszakukban) nem nagyok. A győri káptalan Bácsa székében 1867-ben történt likvidációja alkalmából — nem találtak 62 holdnál nagyobb prédiális birtokot. A legtöbb pedig csak 10—15 holdas volt. (*A. Csizmadia:* Die Rechtstellung der Predialen und Predialenstühle in Ungarn. In: Festschrift Hans Lentze. Innsbruck—München, 1969. 95—116. o.)

Ha a harcos jobbágyok nem voltak elegen, a parasztok, elsősorban a lovasok (equites) közül töltötték fel őket. A lovas szolgálattal tartozó félszabadok tevékenysége olyan közel állt a harcos jobbágyokéhoz, hogy azok feladatait minden további nélkül el tudták látni. Ez hasonló folyamat volt a várjobbágyok sorainak a várszolgák közül történő feltöltéséhez (keltjobbágyfiúk). A királyi várak kötelékébe tartozó s az egyházi uralom alatt élő harcos jobbágyok helyzete között különbség észlelhető. Ez utóbbiak helyzete kedvezőtlenebb.[39]

Kristó Gyula az egyházi birtokon élő szabadokat, kik katonai szolgálattal is tartoztak, „kötött szabad"-oknak nevezi. Ezek voltak a korlátozott kiváltságokkal rendelkező egyházi nemesek, a prédialisták elődei. IV. Béla hadügyi reformjai során az egyházi harcos jobbágyoktól is nehéz fegyverzetet követelt meg, mint a Chertu-t és rokonait a szekszárdi apátság lovas hírnökei közül annak szabad jobbágyai közé emelő 1239-es királyi oklevél is mutatja. Fontos jelenségnek tartja *Kristó*, hogy az esztergomi érsek elnyerte azt a jogot, hogy országos nemeseket is felvehessen hadakozó jobbágyai közé, mert ezzel az 1260-as években kezdetét veszi az egyházi nagybirtok magánhadereje kiépítésének a világihoz képest elkésett folyamata.[40]

Szűcs Jenő szerint az egyházi nagybirtok lovas jobbágyainak zöme földesúri szolgálatba állt szabad. Feladatuk az egyháziak fegyveres kísérése volt, a szolganép felügyelete és egyes birtokigazgatási feladatok. Többségükben a paraszti társadalomhoz, annak elitjéhez tartoztak. A tihanyi bencés apátság birtokain végül a családoknak kb. egytizedrésze lett egyházi nemes. A „lovas szolgálók" (equestres servientes) feladata elsősorban a fuvarozás, s a kondicionárius népek felső szintjéhez tartoztak. Az egyházi birtokok hadakozó jobbágyai az 1250-es években kezdik felvenni a „nobilis" címet, de az egyháznagyok hatalma alól nem tudtak szabadulni, sőt nagyobb részük nem is maradt hadakozó jobbágy. Így a tihanyi apátságnak 1211-ben 130 jobbágy háznépe volt, de 1267-ben ezek 90%-a pénzzel adózó szabad paraszti sorba süllyedt. A tihanyi jobbágyok ragaszkodni próbáltak a státusszimbólumot is jelentő hadakozási kötelezettséghez, mert ezt egyrészt nem kellett komolyan venni, másrészt e korban még nem vált el a hadakozás elhatározó módon és elvileg a paraszti léttől, legalábbis annak felső szintjétől. Az archaikus státusú „lovas jobbágyok" nagy része 1250 előtt is ténylegesen paraszti szinten él. Az apátnak a régi hadakozó jobbágyokból csak tucatnyi katonája maradt, de ezenkívül voltak magánfamiliáris harcosai is.[41]

Bolla Ilona több kiváló tanulmányában foglalkozott az egyházi hadakozó népelemekkel. Szerinte az egyház harcosai, az egyházi liberek szabadsága feltételes. Szabadok, de nem közszabadok, hanem az egyház szabadjai. Függésük magánjogi jellegű, s nagy részük kiváltságai hamar veszendőbe mennek. Emelkedésük, süllyedésük az egyháznagy keze alatt zajlik le, és töredékük sem képes az országos nemesek közé emelkedni. A XI—XII. századi egyházi harcosok utódai már olyan sokan voltak, hogy nagy részüknek előbb, vagy utóbb el kellett veszítenie eredeti lovas kísérői és birtokkezelői funkcióját. Számuk állandóan emelkedett önkéntesekkel és az alsóbb szinten álló népelemek emelkedésével. A iobagio-nak nevezett egyházi népelem nem egységes. Egy részüket az Albeus-féle összeírás libereknek nevezi. Ezek egy részének saját földje is van, sőt némelyik curialis comesként szerepel. Más részük tributumot fizet, egyéb szolgálatok alól mentes. Az iobagio, vagy iobagio equest-

39 *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. k., Budapest, 1963. 258., 360. o. — *Uő.*: István király és műve. Budapest, 1977. 238., 469—473., 491—497. o. — *Uő.*: in: MT I/2. k. 977—979., 983—987., 992—994. o.

40 *Kristó Gy.*: Az aranybullák évszázada. Budapest, 1976. 129. o. — *Uő.*: in.: MT I/2. k. 1035—1036., 1135., 1140—1141., 1153., 1355., 1381. o.

41 *Szűcs J.*: Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. *Századok*, 1981. 7., 41., 45., 58., 287—290. o.

ris névre hallgatók legtöbbjénél már megnövekednek a paraszti jellegű szolgáltatások. A XI. században és a XII. század első felében az egyházi népek felső rétegének neve: miles, vagy minister.

Általában a magyarországi egyházi nagybirtok népeinek jogi helyzete hasonló az európai egyházi nagybirtok népeiéhez, kiknek jogi helyzetét a nyugati gót egyházi zsinatokon formulázták meg, mely zsinati döntéseket a X—XII. században az egész nyugati kereszténység elfogadta. Eszerint az egyházi familia elidegeníthetetlen. Ha valaki egy tagját felszabadítja, azt másik személlyel kell pótolnia. Magyarországon az egyházi birtokok népei közül azokat nevezik libereknek, kik a birtokigazgatást végzik, fegyveres szolgálatot teljesítenek és hadjáratokban is részt vesznek. A liberek a XIII. században nem azonosak a iobagiókkal, kiknek száma a XII. század végére, a XIII. század elejére megnőtt és erősen differenciálódott. Az egyházi liberek vagy „liber iobagio"-k egy része eredetileg közszabad lehetett és önként csatlakozott az egyházi familiához. Egyeseknek „hereditarius" birtokaik voltak.

Az egyházak földjeinek volt olyan része, melynek az egyháznagy, vagy kolostor nem volt közvetlen földesura, csak mintegy: főtulajdonosa. Ez az állapot úgy alakulhatott ki, hogy az egyház (a királyhoz hasonlóan) tőle propriusként is függő elemeknek, így mileseknek, földadományt tett, vagy úgy, hogy saját földdel rendelkező elemek álltak be birtokukkal önként, megfelelő magas tisztséget, de propriusi függést is vállalva az egyház szolgálatába. Ezek úri exisztenciával bírtak, földesurakként viselkedtek, szolgáik is voltak.

A zalai királyi serviensek 1232-ben kelt ítéletlevelében szereplő nobilis egyházi jobbágyoknak nevezett veszprémi püspöki iobagiók is az *egyház* szabadjai, nem közszabadok. Ha feltételes libertásukat közszabadsággá akarták változtatni és megpróbáltak uruktól elszakadni, „súlyos érvek győzték meg őket kísérletük kilátástalanságáról, sőt szégyenbüntetéssel súlyosbított fenyítésül a lázongásuk előttinél alacsonyabb szolgálati kategóriába is kerülhettek."

A XIII. század végére az egyházi iobagiók két csoportra oszlottak. Kisebb hányaduk alkotta az egyháznagy tanácsadó testületét, jelentős részük viszont már csak nevében őrizte ősei előkelőbb státusát. Az előkelőbb csoport nevéhez (akár a királyi birtokon a várjobbágy névhez) különböző jelzők járultak: „nobilis", „verus", „primus", „exercitualis", „naturalis". Mindezek értékben a XII. századi és Albeus-kori „liber" jelzőnek feleltek meg. De a vékonyabb „verus, nobilis iobagio" csoport is feltöltődött. „Némelyik nagy egyház palástjába kapaszkodva sok rettegő, némi földdel rendelkező, de a hatalmasabbaknak kiszolgáltatott szabad ember, országos nemes s funkcióját vesztett várjobbágy próbált megingott egzisztenciájának védelmet és támaszt keresni. Természetesen lehetőleg a korábbi pozíciójuknak és a királyi birtokon elfoglalt helyzetüknek megfelelő státust, az egyházi nemes iobagióét igyekeztek elérni."

Ezek ugyanúgy nem lettek országos nemesekké, mint ahogyan a várjobbágyok sem voltak azok. Mint az egyház nemesei, a XIV. század folyamán is őrzik a iobagio nevet. A várjobbágyok közül sokan országos nemesekké váltak, az egyházi nemeseknek még a töredéke sem. Az egyháznak átadott földjük is elvesztette nemesi jellegét. Az egyházi földesúr hatalma a XIV. században is töretlen maradt. Az egyházi nemesnek állt országos nemesek helyzetét, beállásuk súlyos következményeit jól szemlélteti a veszprémi káptalan és szepezdi nemes jobbágyai között 1332 és 1392 között folytatott per, melynek történetéből kiviláglik „milyen súlyos kövületként viselte a régi proprius-mivolt jegyeit az egyházi népek vezető rétege." Az egyházak azért is tudták változatlanul megőrizni földesúri hatalmukat, mert korán megszerezték birtokaik népeinek egésze felett a teljes immunitást. Birtokaikon nemcsak földesurak, hanem törvénylátó urak (gerichtsherr) is voltak, helyenként majdnem

tartományúri jogokat élveztek. Az esztergomi érsek már a XIII. században saját palatinust tart, a XIV. században a veszprémi püspök nemes jobbágyai számára generalis congregatiót hív össze. A nagy egyházak nemes iobagióinak száma a XIV. században is gyarapodott. Ez újabb differenciálódást okozott. Jelentős jövedelmet nem biztosító, katonailag kétes értékű harcos elemre nagy tömegben az egyházaknak nem volt szükségük. A ténylegesen hadakozók meglehetősen kis számban maradtak meg. Az ő esetükben bizonyos hűbéri vonások kezdik „feszegetni a proprius mivolt korlátait." Hadi érdemeikért meglevő birtokain felül újabb birtokadományban részesülhettek. Helyzetük átmeneti volt a régi proprius és az újabb hűbéresi függés között. Valódi hűbéressé emelkedésüket az egyházi földesúr meg tudta akadályozni.

Bolla szerint a nobilis iobagiókat nem lehet minden esetben az „úri osztályhoz" sorolni, még akkor sem, ha uruk tanácsadóiként és fegyvereseiként szerepelnek. A kiemelkedő iobagiók egy része a XIV. században csak a szépen hangzó elnevezést örökölte. Sokan a hadkötelezettséget pénzen megváltva cenzuálisok lettek, vagy iparosok; jelentős részük a XIV. század végére a jobbágyparasztságba olvadt. Akik megőrizték a „nobilis iobagio" státusát, azok a XV. századtól kezdve „nobilis ecclesiae", „predialis" néven szerepeltek és „az országos nemesség és a jobbágyparasztság közötti archaikus proprius kötöttségű közbülső réteget alkottak."[42]

Az egyházi birtokokon élő fegyveres szolgálatot teljesítő népelemek létéről és tevékenységéről számos oklevél tanúskodik.

A pécsváradi apátság interpolált oklevelében, melyet *Bolla Ilona* az 1015-ös évre datál, 200 szabad állapotú miles szerepel, azonkívül 156 lóval, és 409 lóval és szekérrel szolgáló személy.[43] A liber réteg itt a miles réteggel azonos.

I. András király 1055-ös alapítólevelében 140 mansio szolgáló népet adományoz a tihanyi bencés apátságnak. Ezek közül 20 lovas szolga mansio.[44]

A szászdi bencés apátság 1067 táján 104 szolga mansiót kapott. Ezek közül 30 a lovas szolga, mégpedig 20 magyar és 10 besenyő.[45] A tihanyi és a szászdi monostorok népei között nem találunk miles elnevezésű népelemet, hanem csak lovas szolgát. Itt ezek kötelessége lehetett a monostor védelme. A Szent László kori pannonhalmi összeírásban a szolgáló népek legelőkelőbbje a ministerek rétege, akiknek mindenféle munkát kellett végezniük, de földműves és szőlőműves munkát nem.[46] E ministereknél sem esik szó fegyveres szolgálatról, de náluk előkelőbb réteget nem említ az oklevél a monostor népei között. Szent László 1091-es somogyvári adományában viszont 100 miles szerepel.[47] A bakonybéli összeírás szerint, mely a XII. század közepe táján keletkezett a legelőkelőbb réteget liber-nek nevezik. Ezek látják el a monostor comesi tisztségét. Utánuk következő réteg az eques-eké.[48] Az eddig felsorolt adatok mind bencés monostorokra vonatkoznak. Ezek népei között — úgy

42 *G. Bolla I.*: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales, tomus I. (1957) 93. és köv. o. — *Uő.:* A közszabadság a XI—XII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban. I. rész. TSZ 1973. 17—18., 27. o. — *Uő:* Das Dienstvolk der königlichen und kirchlichen Güter des frühen Feudalismus. Annales, tomus XVII. (1976) 15—43. o. — *Uő.:* A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Budapest, 1983. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 100. 206—230., 255—273. o. — *Uő.:* A királyi és egyházi birtokok népei a korai feudalizmus idején. In: Jogtörténeti tanulmányok, IV. Budapest, 1980. 22—27. o. — *Uő.:* Egy XIV. századi státusper és tanulságai. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 39—46. o. — A királyi várszervezetbe tartozó klerikusokról, melyeket a kutatás korábban is ismert, de eddig nem tudott a kor társadalmában elhelyezni (ez alól e sorok írója sem kivétel) igen érdekes és rövidsége ellenére alapvető tanulmányt írt *Veszprémy László*. Eszerint a klerikusok, kik, mint már *Wertner Mór* megállapította, az akkor a papokra jellemző műveltségű világi személyek is lehettek — olykor a hospes-közszabadok, máskor a várjobbágyok társadalmi csoportjában találhatók. Előfordul, hogy hadakozók. Valószínű, hogy a hospes-klerikusok voltak magasabb képzettségűek, ami az általuk végzett feladatokban is tükröződhetett. (*Veszprémy L.:* Az Árpád-kori várszervezet klerikus várjobbágyairól. HK 1985. 421—425. o.)

43 *Szentpétery Imre:* Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIV. k.) Budapest, 1918. 22. o. „liberis scilicet ducentis militibus".

44 1055. PR X. 487.; Reg. Arp. 11.

45 1067 körül ÁUO I. 24.

46 1083—1095. PR I. 590—592.

47 1091. *Századok*, 1906. 405—406. „centum militum domus".

48 XII. sz. közepe. PR VIII. 267—269.; Reg. Arp. 22.

tűnik — a legfelső réteget miles-nek, liber-nek, vagy minister-nek nevezték. A miles elnevezés hadakozásra, fegyveres szolgálatra utal. A liber elnevezés hordozójának szabad állapotát jelzi, a liber — úgy tűnik — azonos a miles-szel. A minister elnevezés nem ilyen egyértelmű, s vannak bencés kolostorok, melyekben az eques, a lovas szolga a szolgáló népek legelőkelőbb csoportja. Ilyenekben milesekről, liberekről nem hallunk. Úgy tűnik, hogy a XII. század közepéig a hazai bencés kolostorok hadakozóinak száma és súlya nem jelentős.

1111 táján az esztergomi érsekség népei között új elnevezéssel találkozunk. Lőrinc esztergomi érsek a király parancsára megvizsgálja a zoborhegyi bencés kolostor jogait. A vizsgálat eredményét tartalmazó oklevelet aláíró tanúk között a „comes civitatis" — feltehetőleg a királyi várispán — után második helyen áll „Lambertus eiusdem Ecclesiae Iubagio". Ez az egyházi jobbágy nevének, sőt a „jobbágy" szónak legkorábbi előfordulása a hazai okleveles gyakorlatban.[49] Az itt szereplő „iubagio" társadalmi helyzete előkelő lehetett, valószínűleg az esztergomi egyház mileseinek, esetleg equeseinek (lovas szolgáinak) tisztje volt. Feltehetőleg hasonló társadalmi helyzetű volt Acha veszprémi nemes jobbágy (ioubagio non ignobilis), ki 1116 és 1131 között a pannonhalmi apátságnak négy szolgát, szőlőt, malmot és egy kárpitot adományoz.[50]

Később az egyház szolgáló népeinek felső rétegét iobagio-nak, jobbágynak nevezik — így 1177-ben az aradi, 1181-ben a szamosmenti, később a tihanyi és pannonhalmi összeírásokban.[51]

Egy IV. István király által kiadott oklevélből értesülünk arról, hogy a somogyi várjobbágyok erőszakkal elfoglalták a zágrábi püspökség egyik erdejét. Az oklevélben név szerint szerepel a püspök és három jobbágya.[52] Gab fia Botus apját még II. Géza király emelte ki a kalocsai érsekség szolgálatából, őt pedig III. István — mert híven követte őt, s a IV. István ellenkirállyal vívott Fehérvár melletti csatában kitüntette magát — teljesen kiszabadítja a kalocsai érsekség hatalma alól, teljes szabadságot ad neki s a királyi „domus"-ba fogadja.[53] Gab fia Botus ősei az oklevél szerint „valamilyen módon" (quodam modo) a kalocsai érsekség szolgálatába kerültek, eszerint korábban talán liberek voltak.

II. András király 1211-ben megújítja I. András 1055-ös tihanyi alapítólevelét, felsorolja a tihanyi apátság birtokait, s közli a rajtuk élő curialis comesektől származó személyek, jobbágyok és szolgáló népek neveit.[54] A leleszi prépostság javait felsoroló oklevélben felsorolva látjuk a szolgasorból kiemelt (ex servili genere exempti) lovas jobbágyok kötelességeit is. Kötelesek a prépostot és annak utasítására a prépostság többi papját utazás közben elkísérni, a prépostság ügyeiben rendelkezésre állni, ha szükséges következtében szerepelni.[55] Kifejezetten katonai feladat a felsorolásban nem szerepel. Legfeljebb biztonsági: az utazáskor adott kíséret.

A váradi tüzesvaspróba-lajstromban több ízben szerepelnek egyházi jobbágyok. Scala és Pousa Clus-i egyházi jobbágyokat latorsággal vádolják, egy meg nem nevezett egyházi jobbágyot lopással, Vilmos erdélyi püspök két jobbágyát pedig — másokkal együtt — gyilkossággal és 40 márka elrablásával.[56]

Egyed apát és curialis comese Miklós azt állították a Vogoluptivan falubeli Dezmert-ről és Viotestig-ről, hogy a pásztói egyház szolgáló népeihez tartoznak (selliferi agazones). Ezek viszont azt mondták, hogy ők az említett egyház harcos jobbágyai

49 1111 körül. *Fejér* VII/4. 57. — *Melich J.*: i. m. i. h. — *Szilágyi L.*: i. m. i. h.
50 1116—1131. PR I. 595.
51 Reg. Arp. 133.; Reg Arp. 202.; PR X. 506 skk. és I. 77. skk.
52 1163. *Fejér* II. 165.; Reg. Arp. 102. „...in quo litigio Bernaldus episcopus predicte ecclesie suique iobagiones: Yesa, Petrus, Co(s)mas..."
53 1163—64. HO VI. 3.; Reg. Arp. 104.
54 1211. PR X. 502.; Reg. Arp. 262.
55 1211. *Fejér* VII/5. 213—214.
56 1214. Vár. Reg. 184. — 1217. Vár. Reg. 216. — 1219. Vár. Reg. 220. „et ioubagiones Transylvani episcopi Vilelmi, scilicet Palamium ez Zuluskum..."

(ioubagiones bellatores). Dezmert a tüzes vasat hordozva sértetlen maradt, s így igazolta, hogy harcos jobbágy. Kevesebb szerencséje volt a Túr helységbeli Zub-nak, kit az apát ugyancsak „sellifer agazo"-nak mondott: a tüzes vasat hordozva keze megégett, s így az apátnak lett igaza.[57]

Hasonló ügyben vádolta meg Miklós, a pásztói egyház curialis comese és az illető egyház két agazo-ja ugyanazon egyház két jobbágyát, Ilner-t és Elust-ot, azt állítva róluk, hogy ők is a pásztói egyház agazo-i.[58]

Nogud, a debrői monostor jobbágya két egri jobbágy ellenében viselte a tüzes vasat.[59] Két Nyír-i izmaelita: Iliaz és Péntek latorsággal vádolták — többek között — a tapolcai monostor jobbágyait.[60] Két 1220-ban zajlott perben is szerepel Lukács, Basilius apát curialis comese.[61] Mihályt, a debrői egyház jobbágyát lopással vádolják.[62] Egy 1226-ban lezajlott perben az egyik fél Bars vármegye curialis comese és várjobbágya, a másik pedig Lőrinc garamszentbenedeki apát, az apátság konventje és jobbágyai.[63]

1233-ban a pannonhalmi apát és szerzetesei vitában álltak saját szolgáló népeikkel. A vitával kapcsolatban felsorolták a szolgáló népek vezetőinek és „főkapitányainak" nevét: „...Simon, Benedictus, Ibrahim, Ambrosius, Moçhkus, et Albertus principales capitanei populorum et iobagionum ..."[64] E „főkapitányok" egyikének nevével egy 1235-ös oklevélben is találkozunk. Feltehetőleg ő volt a győri káptalan bizonyságlevelében szereplő két pannonhalmi monostori jobbágy: Mochkus és Sopron egyike, kik az oklevél szerint öröklött földbirtokkal (terra hereditaria) rendelkeztek.[65] A pannonhalmi apátság népeinek legelőkelőbbjei tehát öröklött földeket is birtokoltak.

Egy 1233-as oklevélből megismerhetjük a pannonhalmi apátság jobbágyainak és szolgáló népeinek panaszait. Az apát igyekezett a hadakozó jobbágyokat, kik sokan voltak, s az apátságnak kevés hasznot hajtottak — gazdaságilag kihasználni.[66]

IV. Béla király 1237 táján Albeus mester nyitrai főesperessel összeíratta a pannonhalmi apátság birtokait és népeit. A részletes felsorolást tartalmazó hosszú oklevél név szerint felsorolja az apátság összes jobbágyait. Valamennyien őrzik még a „jobagio" nevet, de határozottan különválik a „servitiumot" teljesítő iobagiók csoportja az „officiumot", magasabb tisztséget viselő liberekétől. A iobagiók nagy többsége nem sokban különbözött más, alacsonyabb rangú szolgáló népektől, különösen azok nem, kiket „equestris" jelzővel illettek.[67]

Az egyházi jobbágyok legalábbis egy részének emelkedő társadalmi helyzetére vall egy 1240-es oklevél, melyben a pécsi prépost és káptalan előtt egyezségre lépnek egyrészt Doma, a Szent Sebestyén monostor szerzetese és társai, másrészt Heymo cikádori custos szerzetes és három titeli egyházi jobbágy: Mycho, Balasen és András.[68]

A tatárjárás előtti egyházi lovas jobbágyokra és lovas szolgákra vonatkozó adatokat áttekintve egyet kell értenünk *Györffy György* megállapításával: ezek nem voltak feltétlenül és főként nem voltak kizárólag hadakozók. *Györffy* a parasztság jobb módú rétegének tartja őket, kiket azután lovas szolgálatuk predesztinál arra, hogy hadakozókká váljanak, ha korábban nem voltak azok.[69]

57 1219. Vár. Reg. 224.
58 1219. Vár. Reg. 227.
59 1219. Vár. Reg. 229.
60 Uo.
61 1219. Vár. Reg. 245.
62 1221. Vár. Reg. 268.
63 1226. *Fejér* III/2. 94.
64 1233. ÁUO III. 533—535.
65 1235. PR I. 747.
66 1233. ÁUO VI. 536—538.
67 1237—1240. PR I. 771—781. — *Bolla I.* i. m. (1983) 262. o.
68 1240. HO IV. 24.
69 *Györffy Gy.*: i. m. (1977) 491—498. o.

Hadakozásra az egyházi jobbágyoknál alacsonyabb rangú egyházi népeknek is volt lehetőségük. IV. Béla 1239-ben Chertu-t és rokonait kiemeli a szekszárdi apát lovas hírnökeinek (praecones) sorából és az apátság szabad jobbágyai közé helyezi. Minden adótól mentesek, de ha a király hadba indul *páncélosan* kötelesek vele menni (ad expeditionem regalem loricati vadant). Megmarad egy nem hadakozó jellegű kötelességük is: ha az apát úgy kívánja, követségbe kell menniük.[70]

Egy korábbi s meglehetősen „magányos" oklevélből egy olyan hadakozó népelemet ismerhetünk meg, melytől talán az egyházi birtokok liberjei származtak. Dávid pannonhalmi apát testvérének, Henriknek felesége: Szines úrnő 1146-ban magtalan halála esetére a pannonhalmi apátságra hagyta Chutus nevű jószágát és 5 szolgáját. Az apátnak jogában áll a nevezett jószágon lakó és földet művelő szabad hospeseket befogadni, vagy elbocsátani. E hospesek kötelesek a király hadjárataiban részt venni, akár a korábbi birtokos: Szines úrnő idején.[71] Eszerint a XII. század közepén a világi magánbirtokon s az egyházi birtokon egyaránt éltek olyan szabad hospesek (ezeken nem feltétlenül kell külföldieket értenünk), kiknek feladata a hadakozás *is* volt.

Megállapíthatjuk, hogy a magyarországi egyházi nagybirtokok jelentős részén a XIII. század első felére kialakult egy hadakozó, vagy csak részben, bizonyos fokig hadakozó réteg, melynek feladata eleinte csak az egyháziak (papok, szerzetesek) személyének és birtokainak védelme, s ha szükséges, a termelő munkát végző népelemek fékentartása. Bizonyos részük később más katonai feladatokat is ellátott s részt vett a királyok hadjárataiban is.

A XIII. században az egyháznagyok igyekeztek hadakozó népeiket ütőképes haderővé fejleszteni, fegyverzetüket korszerűsíteni. Lehetséges, hogy ezzel függ össze a „nemes jobbágy" kifejezés.[72] Ilyenek lehettek a veszprémi püspökség 1232-ben szereplő nemes jobbágyai, kik a Zala vármegyei királyi szerviensek bírái (szolgabírák) előtt a veszprémi püspök és Oguz bán között folyó perben tanúskodtak.[73] Az egyházi lovas jobbágyok jogai azonban távolról sem voltak azonosak a királyi szervienseké-vel, de még a várjobbágyokéval sem. IV. Béla 1247-es oklevelében szabályozza a garamszentbenedeki bencés apátság név szerint felsorolt kisszelepcsényi jobbágyainak kötelezettségeit. E jobbágyok egy ízben már kivonták magukat az apátság szolgálatából, de később újra visszatértek abba. Saját lovukon kötelesek szolgálatot teljesíteni, minden évben mansiónként két pondus szolgáltatásával tartoznak s más terményadókkal is. Az oklevélben a király azzal is megfenyegeti őket, hogy engedetlenség esetén örök szolgaság lesz a büntetésük.[74] Arra kell gondolnunk, hogy ezek az egyházi jobbágyok kevésbé előkelő rétegéhez tartoztak. Nem nevezik őket „nemes" jobbágyoknak s szolgálatuk nem kizárólag, sőt nem is elsősorban hadakozó.

A XIII. század második felében egyre több helyen találkozunk hadakozó egyházi jobbágyokkal, így a győri püspök és káptalan szávai, kisbajcsi, nagybajcsi és bácsai birtokain, a pannonhalmi, bakonybéli, szekszárdi, garamszentbenedeki bencés apátságok birtokain. A pannonhalmi apátoknak *Sörös Pongrác* szerint valószínűleg 1260 óta kellett Pannonhalmán várőrséget tartaniuk.[75] Ez kései dátumnak látszik, ha meggondoljuk, hogy Uriás (Uros) apát már a tatárjárás idején is meg tudta védeni Pannonhalmát.

70 1239. ápr. 19. HO IV. 22.; Reg. Arp. 656. A kiemelt személyek névsora: Az Ivánfalun lakó Chertu, János, Iván, Pet, András, Tumpa és Sugon meg a Holmfalun lakó Tekeu, Iván, Oudus, Ruoz, Koles, Bechey, Nege, Mátyás és Rohcha. Az apátság kárpótlására a király 16 Fejér megyei várszolgacsaládot rendel annak szolgálatára. L.: *Fraknói Vilmos:* A szekszárdi apátság története. Budapest, 1879. 39—43. o.

71 1146. PR I. 597. „...qui tamen proficisci debent ad exercitum, et regis expeditionem, sicut fecerunt nobis viventibus."

72 *Mályusz Elemér:* A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 1942. 272—305., 407—434. o.

73 1232. ÁUO XI. 249.

74 1247. jan. 13. Mon. Strig. I. 364.; Reg. Arp. 845.

75 *Sörös Pongrác:* A pannonhalmi apátság terhei. In: PR II. 202. Ilyen egyházi hadakozó jobbágy Chymuz fia András, ki jobbágytársaival együtt részt vett egy Achilles pécsi püspök által elrendelt határjáráson (1252. dec. 28. H. Oklt 24), vagy Adorján, Farkas és Jován, a veszpémi püspök jobbágyai. (1255. Muraszombat. ZO I. 28.)

IV. Béla 1255-ös oklevéléből olyan esetet ismerhetünk meg, mikor az egyházi jobbágyok meg akarnak szabadulni földesuruktól. A király arra kényszeríti az esztergomi érsek szökevény vadkerti hadakozó jobbágyait és kondicionáriusait, hogy visszatérjenek az érsek szolgálatába. E jobbágyokat azzal is vádolják, hogy az ország szabad nemeseivel akartak egyenlők lenni (liberys nobilibus regni se conformassent). Az oklevél az egyház servitorainak nevezi őket. Három Nógrád megyei nemes: „comes Tekus, Fulkus de Zechen et Lorandus de Zihig" körülhatárolja a visszahozott szökevények földjeit is, s azt hét részre osztják. Megállapítják, hogy „ezek a kondicionáriusok" földjüket nem adhatják el, s annak jövedelméből mindig az érseket kötelesek szolgálni.[76]

Az egyháznagyok hadakozó jobbágyaikat gyakran kondicionáriusaik közül emelik ki. Ezt bizonyítja Miklós bakonybéli bencés apát 1258-as oklevele, melyben László „episcopus castoriensis" domonkosrendi szerzetes (!) és rokonai, név szerint felsorolt noszlopi nemes egyházi jobbágyok kérésére szó szerint átírja az általuk felmutatott, Jakab korábbi bakonybéli apát által kiadott oklevelet, mely szabályozza jogaikat és kötelességeiket. Mikor az apát hadba vonul, közülük egynek lovon és a szükséges fegyverzetben az apáttal vagy „emberével" (cum suo homine), tehát az őt a hadjáratban helyettesítő személlyel együtt kell hadba vonulnia. Ha több lovas van közöttük s az apát *nem tudja* őket segíteni (más kiadás szerint *tudja* őket segíteni) ne mással, hanem az apáttal, vagy annak iudexével vonuljanak hadba. Ha az apát, vagy a „iudex ecclesiae" szólítja őket, ne vonakodjanak, hanem aki tud, köteles vele menni.[77] Eszerint az apátság hadakozó jobbágyai közül csak egy köteles hadba vonulni, de az apát arra törekszik, hogy ne egy, hanem több vonuljon hadba. A bakonybéli apátság hadakozóinak száma eszerint ugyancsak csekély volt.

A premontrei apátságoknak is voltak hadakozó jobbágyaik. 1258-ban a sági premontrei monostort egy birtokperben Ágoston szerzetes, valamint Pál és Egyed „iobbagiones et comites Monasterii antedicti" képviselik.[78]

Mint Miklós apát 1258-as oklevéléből láthattuk, a iobagiók száma az egyházi birtokon idővel megszaporodott.[79] Ez természetes, hiszen egy iobagiónak több fia is felnőhetett, s ezek mind iobagiók lettek. Bizonyos számú hadakozó jobbágynál többre azonban az egyházi földesúrnak nem volt szüksége, mivel többet nem is tudott eltartani. A XIII. században kívánatos nehéz fegyverzetű lovas jobbágyokból pedig még kevesebbet tudott eltartani, mint korábban a könnyebb fegyverzetűekből. A hadakozó jobbágyok gazdasági kötelezettségei csekélyek, tartásuk „ráfizetéses" volt. Ezt illusztrálja Lőrinc nádor és somogyi ispán 1267-es oklevele, melyben kijelenti, hogy „a király megértette és átgondolta a tihanyi monostor jobbágyainak haszontalan sokaságát", kikből a monostornak kevés, vagy semmi a haszna, ezért elhatározta, hogy *tizenkettő* kivételével — kik a régi szokás szerint jobbágyok maradnak, s lovas szolgálatot teljesítenek (qui in iobagionatu et officio equestri... relinquerentur) — a többieket kondicionárius népekké süllyesztik. Ezt meghallván a jobbágyok azért könyörögtek, hogy ne taszítsák őket vissza „ad popularia et condicionaria servicia", inkább fizetnek évenként egy bizonyos összeget az apátnak. A király hajlott kérésükre és elrendelte, hogy az említett 12 jobbágyot nem számítva, a többiek évente fél fertót fizessenek az apátnak, ebből 3 pondust Szent György napján, másik hármat

76 1255. aug. 16. Mon. Strig. I. 422.; Reg. Arp. 1048. „...Lukam filium Echen, Hadad cum filio sou Moka, Vonunto cum, filio suo Bulchu, ac Donkus filium Dominici..." Donkus mint decimator (tizedszedő) szerepel, Luka pedig „hadakozó" (exercituans). Úgy látszik, az esztergomi érsek vadkerti birtokán hét egyházi jobbágy élt.

77 1258. *Fejér* IV/2. 479. és V/1. 320.; ÁUO VII. 497. *Fejér* egyik helyen Jakab apát oklevelét közli, másik helyen Miklós apát átírását. Mindkét helyen a „...dominus abbas eosdem iuvare non potuerit (poterit)" szövegrész szerepel. Az ÁUO-ban viszont: „...dominus abbas iuvare eos potuerit." Ez utóbbi olvasható a Pannonhalmi Rendtörténetben is (PR VIII. 296.), s ez látszik helyesnek. A Jakab apát által a nemes jobbágyok közé emelt kondicionáriusok heten voltak. A Miklós apáttól Jakab apát oklevelének átírását kérő személyek száma viszont több, mint 13. (Azért mondjuk, hogy *több*, mert egyik helyen a „cum fratribus suis" kifejezés olvasható, de nem derül ki, hogy *hány* fivérről van szó.)

78 1258. *Fejér* IV/2. 477.

79 L. 77. jegyzet

Szent Márton napján, s ennek fejében jobbágyoknak és hadakozóknak *nevezhetik magukat*, mint korábban. Az oklevél megemlíti, hogy Péter comes és testvére Póka, Guze fiai, kik híven szolgálták a monostort, megmaradtak jobbágyoknak, s erről külön oklevelet kaptak.[80]

Két évvel később Béla király a fehérvári prépostság hadakozó jobbágyai ügyében intézkedett. Elrendelte, hogy a prépostság összes olyan jobbágyai, kiket Demeter udvari kancellár idejéig „jobbágy" néven neveztek, valamennyien azt a szabadságot élvezzék, mint az egyház „első igazi és természetes" jobbágyai (primi, veri et naturales... Jobbagiones) és szabadságuk ügyét a jövőben egy prépost se vonhassa kétségbe. Hogy a királyi hadjáratokban tett szolgálataikat a jövőben megkönnyítse, a király elrendeli, hogy ha fiutód nélkül halnak meg, javaikkal szabadon rendelkezhessenek- kivéve egy tárgyat, melyet a prépost officiálisának kötelesek adni. Ez a „tárgy", nem lehet szolga, vagy szolgálólány. Az officiális által hozott ítélet ellen minden esetben a préposthoz fellebbezhetnek. A jobbágyok jogainak biztosítására azért volt szükség, mert meg kellett őket különböztetni a nehezéket (pondus) fizetőktől, azonkívül azoktól, kik máshonnét jöttek, s birtokaik védelme céljából álltak a prépostság szolgálatába, valamint azoktól, kiket a prépostság kondicionárius népei közül emeltek a jobbágyok közé (in coetum, numerum et collegium dictorum iobbagionum). Ettől kezdve tehát csak azok számítottak a prépostság jobbágyai közé, kik bármilyen eredetűek voltak: tehát korábban is jobbágyok, önként közéjük álló szabadok, vagy akár nemesek, nehezéket fizetők, vagy kondicionáriusok, de Demeter prépost idejéig a jobbágy nevet viselték. A többiek helyzete ezzel kedvezőtlenebbé vált. Az oklevél fontos információja: a prépostsági jobbágyoknak részt kellett venniük a király hadjárataiban.[81]

V. István király 1270-ben a somlóvásárhelyi apácák panaszára intézkedik az apácamonostor nemes hadakozó jobbágyai ügyében. Az apácák arról panaszkodtak, hogy kondicionárius népeik közül sokan — engedély nélkül — kivonják magukat köteles szolgálatuk alól, s önkényesen a kolostor nemes és harcos jobbágyai közé állnak. Hogy a jobbágyok száma — a monostor kárára — ne növekedjék, arra kérték a királyt, hogy név szerint határozza meg a nemes és harcos jobbágyok jogait. A király eleget tesz kérésüknek, s megállapítja, hogy Beatus pap testvérei: Izkaz-i Ivánka, Joachim, Tomp és Lőrinc a nevezett monostor nemes és harcos jobbágyai. Ezek más egyházak nemes és harcos jobbágyaihoz hasonló jogokat élvezzenek, s a szokott módon hadakozzanak. Birtokaikon senki sem szállhat meg erőszakkal. Az apácák tehát nem akarták, hogy négynél több harcos jobbágyuk legyen. Úgy látszik nem volt többre szükségük — termelő munkát végző kondicionáriusokra annál inkább.[82]

Úgy látszik, a királyi szerviensek nagyobb szabadsága kedvezőtlenül hatott az egyházi hadakozó jobbágyok fegyelmére. Fülöp esztergomi érsek arról panaszkodik, hogy néhány hadakozó jobbágya, sőt egyes kondicionáriusai is, nem teljesítették szolgálatukat, és az ország nemesei közé akartak állni. V. István elrendeli, hogy mivel ezek és társaik Szent István ideje óta mindig az esztergomi érsek szolgálatában álltak — e kötelékből magukat ki nem vonhatják, hanem kötelesek az érsekséget tovább szolgálni. Ha ezt elmulasztják, büntetés vár rájuk. Az érsekségnek van palatinusa, s ennek joga van a hadakozó jobbágyok bármilyen ügyében ítélkezni.[83]

A hű és kiváló kondicionáriusok legnagyobb jutalma volt, ha a hadakozó jobbágyok közé emelték őket. Ezt tette 1273-ban a fehérvári káptalan. Kilenc kondicionáriusát — érdemeikért — kiemeli addigi állapotukból, és a lovas jobbágyok közé eme-

80 1267. dec. 6. Kajár. PR X. 523. és 1267. dec. 9. Mon. Strig. I. 543.
81 1269. dec. 19. *Fejér* IV/3. 517.; Reg. Arp. 1620.
82 1270. Reg. Arp. 1996.
83 1272. Mon. Strig. I. 603.; Reg. Arp. 2200. „quidam nobiles exercituantes et quidam alii conditionarii".

li őket. Kötelességük, hogy amikor a káptalan prépostja, dékánja, a káptalan bármelyik tagja, vagy udvarispánjuk (curialis comes) a királyi udvarba, valamelyik báróhoz, vagy máshová követségbe megy, más jobbágyok módjára saját lovaikon és saját fegyverzetükben kísérjék. Ha ezt elmulasztják, visszakerülnek korábbi állapotukba.[84] IV. László király ugyanebben az évben felmenti a turóci monostor hospeseit, prédiálisait s bármilyen rendű népeit minden adó alól. A prédiálisokon itt minden valószínűség szerint hadakozó jobbágyokat kell értenünk. A felsorolás talán azért helyezi őket a hospesek mögé, mert azok teljes (plena) szabadsággal bírnak, a prédiális, a hadakozó jobbágy szabadsága viszont feltételes.[85]

Az egyházak népei között a fegyveres szolgálatot teljesítők számát korlátozni kellett, mert a fegyveres szolgálat kedvezőbb, kevésbé terhes volt minden más szolgálatnál. Mikor IV. László Szőlős királyi falut a váradi püspökségnek adományozta, úgy rendelkezett, hogy az ott élő udvarnokok egy része a váradi püspök szolgálatában harangozó legyen, másik részük gyertyaöntő, s legfeljebb 4, vagy 5 mansiónyi legyen közülük — ha erre alkalmas — hadakozó jobbágy. Az alkalmasság feltétele: legyen fegyverük, s legyenek jártasak a fegyverforgatásban (habentes arma et usum armorum). Ezek kötelesek a váradi püspökkel együtt a királyi hadjáratokban részt venni.[86]

Az egyházi jobbágy jogi ügyletekben is képviseli földesurát. Mikor 1279-ben a sági apátság és hospesei között az esztergomi káptalan előtt egyezség jön létre, az apátság képviseletében László sági prépost mellett Pál, a sági apátság jobbágya is megjelenik.[87] Az egyházi jobbágyok anyagi helyzete megengedte, hogy nemesektől földet vásároljanak. Így Dániel és Merse nemesek alsóőrsi birtokait négy és fél bécsi márkáért Balázs fiai Pál és Mihály a veszprémi káptalan alsóőrsi jobbágyai vették meg.[88]

Az egyházi nagybirtok kondicionáriusai közül igen fontos volt a földesúr szempontjából a decimátorok, a tizedszedők munkája. Péter veszprémi püspök Pál fia Crispinus, Éliás fia Balázs és Bertalan fia Máté vámosi tizedszedőket, kik már részt vettek királyi hadjáratokban és követségekben, s munkájukat híven végezték, kiemeli, a a tizedszedők közül és Éliás „comes terrestris", György, Péter, Gergely, Absolon s a többi egyházi jobbágy tanácsára, birtokaikkal együtt (terris, fenetis et aliis possessionibus) a hadakozó jobbágyok közé sorolja őket.[89] Figyelmet érdemel, hogy a tizedszedők részt vettek a királyi hadjáratokban és követségekben, s hogy birtokaik voltak.

Ha új embereket soroltak a hadakozó jobbágyok közé, szokás volt a régi jobbágyok véleményét kikérni. Így tett Gergely zirci apát 1287-ben, amikor Tamás fiait Simont és Ivánkát, Karácson fiait Tamást és Bricciust, Farkas fia Illést, Chudor fia Györgyöt, Medve fia Devecsert és Karácson testvérét Marcha-t a hadakozó jobbágyok közé emelte. Az eseménynél jelen volt Demeter bán, az apátság akkori védnöke (tune specialis Protector et Conservator noster).[90]

Ha az eredetileg nem hadakozó egyházi jobbágy kitüntette magát, földesurától birtokadományt is kaphatott, mint Anthyas fiai Sebe és Jakab, a győri püspök szombathelyi jobbágyai, kik híven őrizték a püspökség szombathelyi várát, és 1291-ben birtokadományt kaptak, melyet örökjogon bírhattak.[91] Ugyanez évben III. András király birtokadományban részesíti András győri püspököt, s egyszersmind vissza-

84 1273. jún. 8. HO V. 49. Az oklevélben szerepel Ányos mester, a veszprémi káptalan jegyzője és prebendáriusa. A jobbágyokká emelt kondicionáriusok: Cseme fiai András és Andronicus, Tiba fia Péter, Vozka fia Scemd, Egyed fia Péter, ennek testvére István pap (!), Muth fiai Bertalan, Ányos és Fábián.

85 1273. Reg. Arp. 2422. Hasonló a sorrend III. András 1291. szept. 25-én kelt oklevelében is. HO IV. 79.

86 1276. ápr. 5. Várad. *Fejér* V/2. 333.; Reg. Arp. 2700.

87 1279. *Fejér* V/2. 590.

88 1279. márc. 12. HO IV. 58.

89 1285. máj. 1. HO V. 69—71.

90 1287. *Fejér* VII/2. 117. Demeter bán esetében talán a német és francia területen elterjedt advocatus (vogt, avoué) intézményére gondolhatunk (L. 4. jegyzet). Esetleg hazánkban is létezett ilyen intézmény.

91 1291. márc. 18. Győr. Urk. Burg. II. 232. Jakab szombathelyi bíró 1301-ben lesz „nemes jobbágy." Urk. Burg. III. 3—4.

vonja a nevezett püspök jobbágyának, Hermann ácsnak tett adományát. Hermann, ács létére, úgy látszik, hadakozó jobbágy volt, de az sem lehetetlen, hogy nem volt hadakozó, csak azokkal egyenlő jobbágyi állapotnak örvendett. Érdekes, hogy a király a püspök jobbágyát közvetlenül megadományozta.[92]

Benedek veszprémi püspök, hadakozó jobbágyainak beleegyezésével, soraik közé emeli Miklós fiai Márton, Éliás, és Márk köveskáli jobbágyokat s leszármazóikat: Csabát, Lukácsot, Mártont és Jánost. Figyelemre méltó, hogy korábbi állapotukban is jobbágyoknak nevezi őket. Eszerint 1291-ben a kondicionárius népeket is kezdik már jobbágyoknak nevezni.[93] Benedek püspöknek — úgy látszik — sok fegyveresre volt szüksége. A következő évben nem kevesebb, mint húsz köveskáli jobbágyát emelte a hadakozó jobbágyok közé: Germanus fiait: Demetert, Lőrincet és Pétert, János fiait: Mihályt és Iváncsot, Chamas fia Sebestyént, Péter fia Lukácsot, Petrus (!) fiait: Flóriánt és Gált, Maradék fiait: Pétert és Pált, Methe fiait: Orbánt, Salamont és Mátyást, Ladomér fiait: Tibát és Tódort, valamint Vasas fiait: Pált, Istvánt, Pétert és Benedeket.[94] Fel kell tételeznünk, hogy nemcsak a püspöknek volt szüksége harcosokra, de a köveskáli legények is kemény verekedők, jó vitézek lehettek.

Ladomér esztergomi érsek is jónak látta felemelni hadakozó jobbágyainak számát. Soraik közé emeli Móric fia Jánost, Mihály fia Bodót, Karcha-i Alus fia Albeust, Alus rokonát Pynk-et és fiát Lőrincet, valamint Zyda rokonát Lőrincet.[95]

Az egyházi jobbágyok vásárlás útján is szerezhettek birtokokat. Fejes Jakab a veszprémi káptalan palaznuki jobbágya egy Magia nevű, szintén palaznuki nemestől vásárol földet.[96] Vana fiai: Jakab és Miklós esztergomi érseki jobbágyok három ekényi földet vásárolnak „...iure perpetuo et irrevocabiliter possidendam, tenendam et habendam."[97] Az egyházi jobbágyok természetesen ilyen örökbirtokra igyekeztek szert tenni. Csépán a Szent Jakab konvent apátja jobbágya Detre fia Tamás birtokát érdemei fejében örökbirtokká változtatta.[98] A szekszárdi konvent pedig egy Archa nevű birtokának felét engedi át két nemes jobbágyának Illésnek és Iványának. A döntésnek a konvent egyetlen jobbágya sem mondott ellent.[99]

Hasonló birtokadományozásnak tűnik Tódor győri püspöké, ki Jakab szombathelyi villicust és Miklós nevű jobbágyát a püspökség nemes jobbágyai közé emelve, nekik Szombathely határában földbirtokot és malmot adományozott, ami Jakab és fiai társadalmi emelkedését jelentette.[100] Természetes, hogy a fegyverhez szokott egyházi jobbágyok olykor az erőszakoskodástól sem riadtak vissza. Ezzel vádolja Gyula fia Demeter comes a veszprémi püspök jobbágyait.[101]

Az egyházi jobbágyok és nemes szomszédaik közötti birtokcserékkel, az egyházi jobbágyok birtokainak eladásával, egymás közötti cseréjével, a birtokhatárok megállapításával számos oklevél foglalkozik. Így Fun fia Dénes a veszprémi káptalan nemes jobbágya két és fél márkáért jobbágytársának adta el a Bakonytól a Balaton felé vezető út mellett fekvő birtokát.[102] Lénárd fia Bedes, az esztergomi káptalan nemes jobbágya birtokában olyan föld is volt, melyet Szemere nembeli nemesektől szerzett csere útján.[103] Az esztergomi érsek és nemes jobbágyai a birtokaikkal szomszédos nemesek birtokügyleteibe is beleavatkoztak: hozzájárulásuk nélkül e nemesek nem adhatták el birtokaikat.[104]

92 1291. aug. 24. Nezsider (Neusiedl). Urk. Burg. II. 249.
93 1291. okt. 18. ZO I. 102. Az oklevelet Fennena királyné erősítette meg.
94 1292. febr. 13. Veszprém. ZO I. 108.
95 1291. szept. 8. Mon. Strig. II. 298.
96 1293. okt. 6. *Melczer* O. 5.
97 1297. HO VIII. 369.
98 1299. *Fejér* VII/2. 199.
99 1299. ÁUO XII. 650.
100 1301. szept. 21. Győr. OL DL 40. 283. és. 40. 289.
101 1300. *Fejér* IX/2. 728.
102 1324. ápr. 7. OL DL 40.446. Hasonló úgy: 1324. máj. 21. OL DL 40.452. és 40.461.
103 1309. OL DL 58.502. és 58.504.
104 1305. febr. 17. OL DL 58.442. és 58.443. Forgách cs.

Az egyházi földesurak féltékenyen őrizték hadakozó jobbágyaik feletti bíráskodási jogukat. Így Tatamér mester fehérvári választott prépost, alkancellár arra utasította Somogy vármegye hatóságát, hogy a prépostság Csegei Péter fia János nevű hadakozó jobbágyának ügyét tegye át őhozzá, mert a prépost joga, hogy a prépostság jobbágyainak ügyében ítélkezzék.[105]

Az esztergomi érseknek, a királyt utánozva — palatinusa is volt. 1337-ben Tamás, Csanád esztergomi érsek palatinusa Verebélyen az érsekség hadakozó jobbágyai számára „generalis congregatio"-t (közgyűlést) tartott.[106]

A XIV. században már az egyházi nemes jobbágyok bizonyos fokú „demilitarizálódása" következett be. Az 1330-as években a nemes jobbágyok a hadbavonulást pénzért megválthatják. Kálmán győri püspök meghagyja officiálisainak, hogy nemes jobbágyai felett ne ítélkezzenek, tőlük semmilyen taksát, vagy ajándékot ne szedjenek, mert e jobbágyok szükség esetén kötelesek hadba vonulni, vagy ehelyett évi két részletben 2—2 márkát kell fizetniük.[107] 1379-ben a pécsi káptalan nemes jobbágyai: János fia György és Sebestyén fia János deák egyezséget kötnek egymás mellett fekvő házaik építése és csatornázása ügyében, mindketten pécsi polgárok. Az egyházi jobbágy ekkor már egyúttal polgár is lehet.[108]

Az egyháznagyoknak nemcsak nemes jobbágyaik, prédiálisaik voltak, hanem ezeknél előkelőbb társadalmi helyzetű szervienseik, familiárisaik is. Ilyen lehetett Jula comes fia Gergely, Fülöp esztergomi érsek és udvari kancellár étekfogó mestere, országos nemes, kinek IV. Béla — különböző királyi hadjáratokban szerzett érdemei fejében — az érsek kérésére birtokot adományoz.[109] Gabrianus fiai: Simon és Synke, Benedek aradi prépost szerviensei. A prépost kérésére Béla király — különböző hadjáratokban szerzett érdemeikért — kettejüknek hét ekényi birtokot adományoz.[110] Benedek aradi prépost szerviensei voltak Detre fiai: Dethmar és Dethtor is, kik a Henrik bán ellen vívott isaszegi csatában tüntették ki magukat. Ezért V. István nekik s általuk Detk, Simon, Gerbard, Mikó és Languens nevű testvéreiknek, azon kívül Mohol fia Stephkonak, Miklós fia Janinnak s Janin fiainak: Engennek és Péternek egy, a gyepükön túl, a lengyel határ közelében fekvő vadászterületet adományoz, mégpedig nem királyi adományként, hanem mint ősi szállásbirtokot (non ut donaciones a regia benignitate concessas sed ut descensum hereditarium).[111] Tamás mester hantai prépost egy Zala megyei birtokot adományoz szerviensének Vihna fia Tristanusnak. Az adományozást V. István hagyta jóvá.[112]

IV. László 1285-ben több személyt emelt a királyi szerviensek közé. Közöttük voltak Albert fiai: János, Ivánka, Iván és Miklós, Ladomér esztergomi érsek szerviensei, ezek rokonai: Wosa fia Gergely, Dáma fiai Máté, Benedek és Péter, valamint István fia Orbán királyi udvarnokjobbágyok (liberi seu iobagiones udvornicorum nostrorum), azután Benedek fia Gyurgus, Colinus veszprémi főesperes és királyi specialis notarius szerviense, azonkívül Pál fia Hagou, Pazar fiai Phylped, Martun és Martunus, valamint Mihály fia Sándor királyi udvarnokok.[113] Itt háromféle társadalmi helyzetű személyek kerülnek a királyi szerviensek, a köznemesek közé: egyháznagyok szerviensei, királyi udvarnokok jobbágyai (azaz tisztjei) és királyi udvarnokok.

Az egyháznagy szerviensei olykor életüket is feláldozták a király szolgálatában, mint Pál pécsi püspök említett szerviensei.[114]

105 1331. ápr. 19. Visegrád. OL DL 40.597.
106 1337. máj. 22. Verebély. OL DL 69.216.
107 1338. aug. 10. után. Győr. OL DL 25.092
108 1379. jún. 3. OL DL 49.297.
109 1264. márc. 2. ZO I. 41.; Reg. Arp. 1396.
110 1265. ápr. 16. HO VI. 130.; Reg. Arp. 1442.
111 1270. HO VIII. 135.; Reg. Arp. 2005.
112 1270. ÁUO VIII. 303.; Reg. Arp. 2003.
113 1285. márc. 21. Reg. Arp. 3354.
114 Szekcső vára megvívásakor. 1296. szept. 15. OL DL 39.257.

Tamás esztergomi érsek szerviense, ki a berzencei várnagy rokona volt, Bars megyében kapott birtokot Károly Róberttől.[115] Néhány évvel később Tamás érsek két szerviense: Adorján fia Miklós és Terpen-i Bertalan fia Miklós kap királyi adománybirtokokat.[116] Természetesen nemcsak a király, hanem az egyházi földesúr is megadományozhatja szerviensét. Így a fehérvári káptalan egy Veszprém megyei birtokot és falut adományoz serviensének Miklós fia Pál mesternek s általa testvéreinek, Dénesnek és Andrásnak.[117]

Az egyházi szerviensek között előkelő emberek is lehettek. Smaragd alkancellár és fehérvári prépost milese Fyl egy 1255-ös oklevél szerint megyésispán — comes de Syrmia (!)[118]

Az egyháznagyok szerviensei közül kerültek ki a birtokaikat igazgató tisztviselők, az officiálisok.[119] Ezek társadalmi helyzete igen kedvező is lehetett, mint Fülöp esztergomi érsek officiálisáé, Levas sárói comesé, mert a „comes" cím csakis előkelő társadalmi helyzetű embernek járt.[120] Egyházi officiális volt az a Móric comes is, ki a királynak tett szolgálataiért kap földadományt.[121] Comesi címet visel Heminus, a pannonhalmi konvent officiálisa, kit Hermannus apát és a konvent azért jutalmaz meg, mert ifjú kora óta híven, még vére hullásával is szolgálta a konventet.[122]

Az officiális helyzetéhez hasonló lehetett a várnagyé (castellanus). 1280-ban Péter veszprémi püspök várnagyait és officiálisait egymás mellett említi.[123]

Az egyháznagyok vitézeinek társadalmi helyzetét jobban megismerhetjük, ha megvizsgáljuk, hogy milyen népelemek és milyen módon kerültek közéjük máshonnét.

Iván vitéz, ki a király *és* (!) a kalocsai érsek milesének nevezi magát, birtokát azért ajánlja fel a kalocsai érseknek, hogy az védje meg feleségét és gyermekeit, ha ő (Iván) már nem lesz az élők sorában.[124] A biztonság keresése tehát az egyik tényező, mely az egyházi földesúr hatalma, hatékony védelme alá hajtja a független, de védtelen kisebb birtokosokat.

Az egyházi hadakozó jobbágyok közé kerültek alacsonyabb helyzetű személyek is. Ilyenek voltak Zyda és Alus várszolgák s rokonaik: Bucha és Pál, kiket II. András király János esztergomi érsek kérésére kivett a pozsonyi vár hatalma alól és — kívánságuk szerint — az esztergomi érsek jobbágyai közé emelte őket.[125]

Királyi szerviensek is álltak egyházi szolgálatba. Így 1234-ben Mylos, Monch, Vizabor, Bod, Mihály, Legk, Balázs, Theda, Domonkos és András királyi szerviensek (a primis sue parentele lineis libertate nostrorum serviencium feliciter gaudentes) a király elé járultak és kijelentették, hogy a garamszentbenedeki konvent jobbágyai közé akarnak állni. Kérésüket II. András király teljesítette.[126] Királyi szerviensek voltak korábban a garamszentbenedeki konvent jobbágyai: Dobsina, fiai Mikó és Woynnak, azon kívül Woyzlaus és Tamás, kiket IV. Béla 1255-ös oklevele említ egy birtokper kapcsán.[127] Két év múlva ugyanezek a személyek (bár az oklevél más sorrendben közli a nevüket): Dobsina és testvére Vyzlov, nagybátyjuk Tamás, Dobsina fia Mikó és Vyzlov fia Voyun, a garamszentbenedeki konvent jobbágyai, kik önként és a király beleegyezésével álltak a konvent szolgálatába, a békesség kedvéért vissza-

115 1311. márc. 14. Pozsony mellett. OL DL 86.916.
116 1315. júl. 1. OL DL 86.931.
117 1311. máj. 4. OL DL 91.165.
118 1255. febr. 21. ÁUO XI. 410.; Reg. Arp. 1031. „...per Fyl comitem de Syrmia, militem dilecti et fidelis nostri Smaragdi Prepositi Albensis."
119 1271. ÁUO VIII. 352.
120 1278. ÁUO IV. 98.; Reg. Arp. 2918.
121 1284. jún. 11. ZO I. 93.; Reg. Arp. 3314.
122 1288. PR II. 416.
123 1280. *Fejér* IX/7. 701. „...nullus castellanorum nostrorum aut officialium eas gravare presumat..."
124 1205—1218. Urk. Burg. I. 75—76.
125 1215. Mon. Strig. I. 208.; Reg. Arp. 299.
126 1234. ÁUO XI. 265.
127 1255. aug. 10. ÁUO XI. 405.; Reg. Arp. 1046. „...qui prius de servientibus nostris fuerant oriundi."

adják két ekényi birtokukat Bala fiai Domonkos és Pósa, Bud fia György, Bud testvére Mykus és rokonaik, Egyed és Iváncs garamszentbenedeki konventi jobbágyoknak, mely birtokot az éhínség idején vásároltak meg tőlük, s egyúttal visszakövetelik a birtok eladásáról szóló oklevelet.[128] Hogy azok a személyek, kiknek birtokába a nevezett két ekényi szelepcsényi birtok visszakerült, rokonaikhoz hasonlóan, a királyi szerviensek közül léptek a garamszentbenedeki konvent szolgálatába, vagy korábban is a konvent jobbágyai voltak, és soha sem voltak királyi szerviensek — az oklevélből nem derül ki. Mindkét eset lehetséges.

A király nem minden esetben hagyta jóvá, hogy királyi szolgálatban álló harcosok egyházi szolgálatba lépjenek. Így IV. Béla nem hagyta jóvá Kozma fia Hala, és Bodich fiai Maladechwet és Wolcoyn zágrábi várjobbágyok lépését, kik — szegénységük miatt — a Szent Sír golgonichai rendházának szolgálatába álltak és István szlavón bán vizsgálata alapján visszahelyezte őket a zágrábi vár szolgálatába.[129]

Az esztergomi érsekségnek mindenesetre kiváltságai közé tartozott, hogy az ország nemesei birtokaikat a király megkérdezése nélkül neki adományozhassák, s más hadakozó népek módjára maguk is az érsekség szolgálatába álljanak. Az udvarnokok, valamint a király és a királyné más szolga állapotú népei (ceteri servilis conditionis homines), kik meghatározott szolgálatokra voltak kötelezve, ezt csak a király, vagy a királyné külön engedélyével tehették meg.

Az esztergomi érsekség kiterjedt jogait mutatja, hogy ha jobbágyait lopás, vagy rablás miatt a nádor, vagy a királyi udvarbíró kivégeztetné, ezek birtoka az érsekségre száll. Ha az érsekség palatinusa, vagy bírája tudomást szerez arról, hogy a király nádora, vagy udvarbírája egy érseki jobbágyot fogságban tart, kikérheti tőle, s ilyenkor a királyi tisztviselő köteles az érseki jobbágyot az érsekség közegeinek átadni.[130] Az érsekség jobbágyai tehát nemes és szolga eredetű elemekből egyaránt nyerték utánpótlásukat. De míg a nemesek önként, külön királyi engedély nélkül állhattak az esztergomi érsekség szolgálatába, a szolgarendűek csak külön engedéllyel.

Mint már említettük, a nemesek és más szabadok biztonságuk érdekében léptek egyházi szolgálatba. Másként nehezen volna érhető, hogy egyházi szolgálatba lépésükkor birtokuk egy részéről is lemondtak. Béla király 1266 táján megparancsolja a pécsváradi konventnek, hogy Koasth (Kuazth) vára négy jobbágyának (Pawa, Petre, Suluk, Jónás) földjét, kik magukat a szigeti Mária kolostornak felajánlották, írja a nevezett kolostor javára, de az említett négy személy használatára is hagyjon megfelelő mennyiségű földet.[131] 1267-es oklevelében IV. Béla igazolta, hogy az előző oklevélben szereplő vár Petre és Pál nevű jobbágyai földbirtokukat a szigeti Mária kolostornak adták, s ők maguk is a nevezett kolostor jobbágyai lettek. Földjük egy részét, mint az egyház szabad jobbágyai kapták vissza, a többi a kolostoré lett.[132] A várispánságok bomlása idején a várjobbágyok új urat kerestek maguknak s azt gyakran az egyházi földesúr személyében találták meg. IV. Béla idején a nyulakszigeti domonkosrendi apácák kolostora, ahol a király leánya is tartózkodott, meggazdagodott a király jóvoltából. A gazdag kolostor szolgálatába lépett egy Benedek nevű fehérvári várjobbágy[133] és Macha nevű társa, testvérével együtt.[134]

Előfordult természetesen olyan eset is, mikor valaki szabadulni akart az egyházi földesúri hatalom alól, mint Gergely comes, kinek az esztergomi érsekség joghatósága alóli mentességét IV. Béla bizonyította.[135]

128 1257. HO VIII. 426.; Reg. Arp. 1174.
129 1257. máj. 30. *Smičiklas* V. 67.; Reg. Arp. 1147.
130 1262 (?) okt. 28. *Endlicher* 500.; Reg. Arp. 1302. a.
131 (1266 körül) szept. 3. Buda. ÁUO VIII. 143. és XI. 606.; Reg. Arp. 1501.
132 1267. nov. 8. Aranyos. ÁUO VIII. 169.; Reg. Arp. 1535. — Megerősíti V. István 1270. szept. 18. Óbuda. *Fejér* V/1. 56.; Reg. Arp. 1967.
133 (1268?) jan. 6. Aranyos. ÁUO VIII. 193.; Reg. Arp. 1567.
134 (1269 ?) szept. 22. Csúth. H. Oklt 57.; Reg Arp. 1613. — Megerősíti V. István 1270. szept. 18. Buda. H Oklt 58.; Reg Arp. 1965.
135 IV. Béla kora. Mon. Strig. III. 78.; Reg. Arp. 1729.

IV. László egyik oklevelében megismerhetjük, milyen módon jutott egy nemes egyházi földesúri szolgálatba és hogyan igyekezett onnét megszabadulni. Egy Bedeg nevű nemes a szükség által kényszerítve a veszprémi püspökség szolgálatába állt, annak jobbágya lett, hogy szükségének idején magát és övéit az egyház védelme alatt biztonságba tudja. Bedeg utódai azonban szabadulni akartak a veszprémi püspökség kötelékéből, s vissza akarták szerezni nemesi szabadságukat. Kérésükre László király Bedeg fiát, Gense comest, ennek fiait Pétert és Fábiánt, s unokatestvéreit: Miklós fia Andrást és Golomb fia Athaneust kiveszi a püspökség kötelékéből és Bedeg nevű birtokukkal együtt a nemes királyi szerviensek közé emeli őket, s intézkedik arról is, hogy se nekik, se utódaiknak ne származzék hátrányuk abból, hogy néhány évig a veszprémi püspökség jobbágyai voltak.[136] Bedeg leszármazottai esetében, úgy látszik, elmúlt az a „szükség", ami az egyházi földesúr karjaiba hajtotta őket, s amint lehetett, igyekeztek korábbi, kedvezőbb helyzetüket visszanyerni. Ezt könnyítette, hogy a király igyekezett szervienseinek számát növelni.

Nemesnek lenni természetesen kedvezőbb volt, mint egyházi jobbágyként élni. Másoknak viszont az egyházi jobbágyi állapot tűnt kedvezőbbnek. Csákányi vörös Tiburcius például a szepesi káptalannak ajánlotta magát és utódait földbirtokával együtt, annak jobbágya lett, és mentesült a szepesi várispán joghatósága alól. Hogy Tiburcius a szepesi vár jobbágya volt-e, vagy castrensise — nem tudjuk. Helyzete minden bizonnyal a korábbinál kedvezőbb lett.[137]

Zavaros, „nehéz időkben" később sem volt hiány és később is akadt olyan királyi szerviens, aki jobbnak látta valamelyik egyházi földesúr védelmét igénybe venni és nemesi szabadságát korlátozni. Ilyenek voltak 1284-ben István fia Fulkus, Jakab fia Simeon, Péter fia Botyz, Moyus fia Vogus és Pócs falubeli rokonaik. Ezeket IV. László korábban hadi érdemeikért s István két testvérének Bálintnak és Artholfusnak hősi haláláért kiemelte a komáromi várjobbágyok közül és a királyi szerviensek közé fogadta őket. Ők azonban megismerték az esztergomi érsekség kiváltságait, s úgy vélték, hogy a zavaros időkben jobban meg tudják védeni magukat és birtokaikat, ha az esztergomi érsekség nemes jobbágyai közé állnak, ezért erre kértek engedélyt a királytól, aki az engedélyt meg is adta.[138]

Az egyházi földesuraknak e „zavaros időkben" olyan nagy volt a vonzerejük, hogy a királyné jobbágyai közül is egyházi szolgálatba léptek néhányan. Így Erzsébet királyné hadakozó jobbágyai: Csede fia Jakab, ennek testvérei Márk, Miklós és Domonkos, Salumbuth fia Bothisius s ennek testvérei: Pál és Demeter a veszprémi püspökség nemes jobbágyai közé akarnak lépni. A királyné jóváhagyja kérelmüket, s kijelenti, hogy a jobbágyságnak ugyanabban az állapotában maradnak, amilyenben az ő szolgálatában is voltak. Az átlépést megkönnyíthette, hogy a veszprémi püspökség „a királyné egyházának" számított.[139]

Csegei Jakab mestert és rokonait IV. László a kőröshegyi pohárnokok közül emelte az ország nemesei közé. Később azt kérték III. András királytól, hogy helyezze át őket kőröshegyi örökölt birtokaikkal együtt a fehérvári káptalan jobbágyai közé. A király meghallgatta kérésüket, melyet Tódor mester fehérvári prépost és királyi alkancellár is támogatott, annál is inkább, mert a fehévári káptalan szolgálatában használhatóknak tűntek, s elrendelte, hogy a jövőben a fehérvári káptalan „tiszta, valóságos és természetes" jobbágyaival azonos jogokat élvezzenek.[140]

136 1275. (szept. 3. előtt) Reg. Arp. 2637. (l. még *Fejér* IX. 7. 688., 1274-es keltezéssel)
137 1283. febr. 7. Késmárk. Reg. Arp. 3206.
138 1284. márc. 10. Várkony. Mon. Strig. II. 177.; Reg. Arp. 3297.
139 1289. ÁUO IV. 343. „...annexerunt se Ecclesie nostre Wesprimiensi..."
140 1291. *Fejér* VI/1. 112. Csegei Jakab rokonainak felsorolása a nemesítéskor: „...cognatos sous Paulum et filium Ilusu et Jurk filium Cheed, Perkenez et Egidium fratres dicti Pauli uterinos, Joannem filium Baas, germanum dicti Jurk..." Az egyházi szolgálatba állni kívánók felsorolása: „Petrus, Petke, Egidius et Augustinus." A királyi jóváhagyást említő mondatban található felsorolás: „Nos igitur ipsorum Petri, Jurk et Joannis„ Egidii et Augustini precibus inclinati..."

Az esztergomi érsekség jobbágyainak adóterheiről tájékoztat egy 1292. évi oklevél, mely szerint Lodomér érsek az érseki jobbágyok közé fogadta Primus fia Pál és Moka, valamint Péter fia Jakab pozsonyi várjobbágyokat, birtokaikkal együtt — a király engedelmével. Hét ekényi földjük után tized fejében hét fertót kell fizetniük az érseknek.[141]

Henrik garamszentbenedeki apát oklevele szerint elébe járult Chutov két testvérével Mihály comessel és Györggyel, s azt kérték, hogy adományozza nekik az örökös nélkül meghalt apátsági szakácsok Sarov nevű földjét — azaz felajánlkoztak, hogy az apátság szolgálatába lépnek. Kérésüknek az apát eleget tesz, mert a konvent érdeke, hogy alattvalóinak száma növekedjék, s „az Anyaszentegyház ölébe vágyó" három személyt a szerzetesek és az egyházi jobbágyok beleegyezésével — korábbi szolgálataikat figyelembe véve — az apátság hadakozó jobbágyai közé fogadja.[142] A három felajánlkozó, mivel egyiküket „comes"-nek nevezik, tekintélyes társadalmi helyzetű, feltehetőleg nemes lehetett.

Jakab, a premontrei kanonokrend leleszi prépostja oklevele szerint egy Otho nevű Kopus-i civis a prépostság jobbágyai közé lép. A prépost biztosítja őt, hogy minden alkalmatlankodástól mentes lesz, biztonságosan a konvent szolgálatába léphet, s minden károsodás nélkül ott maradhat. Ezt megerősíti Miklós villicus, a vörös Albert és Kench, a konvent comese. A prépost arra kéri Detre comes fiát, Miklós mestert, hogy fogadja be az új jobbágy két lovát. A „civis" szó itt feltehetőleg városi polgárt jelent, ki jobbnak látja, ha a konvent szolgálatába áll.[143]

A Dráván túli részeken korábban kezdik használni az egyházi hadakozó jobbágy „prédiális" elnevezését, később az egész országban ez lesz a nevük. János zágrábi püspök 1293-ban Császma megye Hubena nevű birtokát, mely korábban a castrensiseké volt, hű szolgálataiért Gozo fia Salamon comesnek és örököseinek adományozza. Salamon comes a földadomány fejében köteles a püspöki prédiálisok kötelezettségeit elvállalni.[144] Ugyanebben az évben János püspök megállapítja, hogy egyházának egy Vaska mellett fekvő Guesche nevű földje a háborús események következtében elpusztult és csaknem lakatlan. Mivel nem akarja, hogy a nevezett föld parlagon heverjen, azt Monuzló-i István comesnek adományozza, ki a többi vaskai prédiálisok módjára fogja birtokolni, s utána a köteles szolgálatokat fogja teljesíteni. Ha ő, vagy örökösei hűtlenségbe esnének, a szóban forgó birtokot elvesztik.[145]

A zágrábi püspöki officiálisok és prédiálisok helyzetét jól megvilágítja Mihály zágrábi püspök 1297. évi oklevele. Ebben birtokcseréről van szó, melynek során a birtokok határait megjárta Olivér, a püspök officiálisa, Gwrethe és Tódor prédiálisok és Adrianus plébános. Az officiális és a prédiálisok eszerint kedvezőbb helyzetűnek számítottak, mint a plébános.[146] Előfordul, hogy a prédiális átadja prédiális jogon bírt földjét a püspöknek, s helyette másik, ugyanilyen jogon bírt földet kap. Junus fia György, ki átadta Mihály zágrábi püspöknek Iváncs megyében fekvő Lypennicha nevő földjét, melyet prédiális jogon bírt, helyette egy másik, ugyancsak prédiális földet kap Gora megyében.[147] Előfordul olyan eset is, hogy több birtokos család birtokai annyira elpusztultak, hogy „végső szegénységbe" jutottak, s ebből a zágrábi püspök menti ki őket. Ezért hálából átadják földjüket a püspöknek. Az erről szóló oklevélből nem derül ki, hogy a név szerint felsorolt 14 személy a püspök prédiálisai közé kerül-e, vagy kevésbé kedvező helyzetű kondicionárius népei közé.[148]

141 1292. júl. 6. Mon. Strig. II. 328.
142 1292. szept. 1. Mon. Strig. II. 334. A konvent hadakozó jobbágyai közül az oklevél Tivadar, Benedek comes, Farkas és István nevét említi meg.
143 Év nélkül. *Fejér* VI/2. 338.
144 1293. Ivanica. *Smičiklas* VII. 166—167.
145 1293. Császma. *Smičiklas* VII. 165—166.
146 1297. szept. 1. Pozsega. *Smičiklas* VII. 285—287.
147 1301. ápr. 29. Zágráb. *Smičiklas* VIII. 7—9.
148 1299. márc. 29. Császma. *Smičiklas* VII. 330—331.

Még a XIV. században is előfordul, hogy nemes ember egyházi szolgálatba lép. Henrik veszprémi püspök 1327-ben biztosítja Ilerk fia Jakab nemest, ki összes javaival a püspökség védelme alá helyezte magát, hogy a püspökség többi nemes jobbágyaival azonos szabadságokat fog élvezni, azaz nem tartozik az officiális ítélőszéke alá, hanem csak a püspök ítélkezhetik fölötte. Ha a püspök, vagy utódai megszegnék e kiváltságokat, akkor Jakab, illetőleg utódai kiléphetnek a püspökség szolgálatából.[149] Hogy az egyházi földesúr szolgálatából való kilépés milyen nehéz volt, jól mutatja a *Bolla Ilona* által feltárt sok évtizedig húzódó per a veszprémi káptalan és szepezdi nemes jobbágyai között.[150]

Megállapíthatjuk, hogy az egyházi birtokok harcos népeleme, melynek kialakulása valószínűleg már Szent István idejében megkezdődött, s melyből a XIII—XIV. században a partikuláris nemességnek egyik típusa fejlődött ki, eredetileg nagyrészt nem szabad állapotú, vagy — *Bolla* meghatározásával élve — feltételes libertással bíró népelemekből állott. Ezek feladata eleinte a főpap s általában az egyháziak személyének védelme, bizonyos lovasszolgálatok ellátása, a „közrend" biztosítása, illetőleg az esetleges mozgolódások, lázongások elfojtása és bizonyos — nem túlságosan jelentős és terhes — gazdasági szolgáltatások teljesítése. Számuk az egyházi birtok népeinek összlétszámához viszonyítva igen nagy,[151] valószínűleg azért, mert a XI—XII. században az egyházi birtok nagymértékben védelemre szorult — különösen a forrongó XI. században, mely korszak társadalmi labilitását az ismert felkeléseken kívül legszemléletesebben Szent László rendkívül kemény törvényei tárják elénk.

A királyi hatalom azonban nemcsak az egyház és birtokai megvédése céljából szervezte meg e hadi népet, hanem — mint a feudális hadszervezetben minden birtokos fegyvereseit — saját céljaira, s a királyi hadseregekben való szolgálatra is igénybe óhajtotta venni őket. Erre a célra az egyházi harcosok hihetőleg nem mind s nem egyforma mértékben voltak alkalmasak. A fegyvertelen, harchoz nem szokott szolgáló népek fékentartása s bizonyos lovas szolgálatok, követségek ellátása kisebb felkészülést, kevésbé tökéletes hadi felszerelést igényelt, mint a király hadseregében, támadó hadjáratban való részvétel. Ez hihetőleg hozzájárult az egyházi harcosok rétegződéséhez, melyet elsősorban a bencés rend birtokain ismerünk, főként *Erdélyi László* kutatásai jóvoltából.

Az egyházi hadakozó népek elitje az egyházi birtokok vezetői: a comes curialis-ok és leszármazottaik, azonkívül korábban a liberek, később az egyházi serviensek, valamint az egyházi birtoktól, az egyháznagytól való függést — hihetőleg anyagi, vagy biztonsági okokból — önként vállaló hospes, vagy később nemes elemek (kik esetleg teljes libertásukat cserélik fel az egyházi birtok feltételes, de gazdaságilag előnyösebb, vagy biztonságosabb libertásával). A kevésbé jól felszerelt népelem a katonai célokra bizonyára csak korlátozottan alkalmas lovas szolgák, kik — legalábbis a XIII. század első felében Pannonhalmán — kevesebben voltak, mint az egyházi jobbágyok. A haditechnika megváltozásával, a lovagi, páncélos fegyverzet elterjedésével párhuzamosan az egyházi földesúrnak is inkább kevesebb, de korszerűen felszerelt harcosra volt szüksége, s ilyen fegyverzetet követelt meg hadakozó népeitől. Hogy azonban valamennyi egyházi jobbágy képes lett volna magát páncéllal (lorica) és nehéz fegyverzettel ellátni — nem hihető.

149 1327. márc. 18. OL DL 90. 342.
150 *Bolla I.*: i. m. (1984) passim.
151 A pécsváradi apátság alapító oklevele szerint itt a XI. század végén 4—5 emberre jutott egy hadakozó jobbágy. Pannonhalmán 1093 táján minden 3 emberre jutott egy. (*Györffy György:* Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. [Szerk. Kovacsics József] Budapest, 1963. 45. o.) A pécsváradi alapítólevél 1015-ös keltezésű, a valóságban a XIII. század elején készült. Beledolgozták az apátság XI. század végi összeírását. (*Györffy Gy.:* István király és műve. Budapest, 1977. 235. o.)

Valószínű, hogy minden püspök és a legtöbb nagy kolostor igyekezett magának fegyvereseket szerezni, mert nélkülük nehéz lett volna a főpapok és kolostorok biztonságát megvédeni, s a birtokaikon folyó termelő munkát biztosítani. Hogy a püspökök és kolostorok egy részéről ilyen természetű adatok nem maradtak ránk, az valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a források jelentős része elpusztult, de gondolnunk kell arra is, hogy az egyes szerzetesrendek szabályai nem, vagy nem egyforma mértékben engedélyezték fegyveresek tartását.

Az egyháznagyoknak azért is szükségük volt fegyveresekre, hogy társadalmi és politikai súlyukat növeljék, és az egyre nagyobb fegyveres kontingensekkel rendelkező világi földesurakkal szemben fegyveres ellensúlyt teremtsenek. Ez csak kis mértékben sikerült nekik, mert az egyháznagyok fegyveres csapatai az Árpád-kori Magyarországon mindig jóval kisebbek voltak, mint a világi nagyurak magánhadai, s a hazai klérus, az egyházi nagybirtok katonai szerepe, társadalmi és politikai súlya lényegesen kisebb volt, mint a szomszédos Németországban, ahol a fegyveres erők igen nagy hányada került ki az egyházi nagybirtokról.

Ennek ellenére a szabad és földesúri milesek meg a várjobbágyok egyházi nagybirtokon élő társai, az egyházi hadakozó népek az Árpád-kori magyar társadalom jellegzetes rétege s a kor hadseregeinek el nem hanyagolható eleme voltak.

A XIII—XIV. század hazánkban a nehéz fegyverzetű lovas (lovagi) harceljárás fénykora s egyúttal a köznemesség kialakulásának kora, de az egyháznagyok világi hatalmának is fénykora. A — nagyrészt lovagi fegyverzetben hadakozó — harcos elemek igyekeznek a királyi szerviensek s az ezekből kialakuló országos nemesség soraiba emelkedni, annak teljes („plena") libertását elérni. Az egyházi nagybirtok hadakozó népeinek ez nem sikerült. Társadalmi helyzetük — létszámuk csökkenésével arányosan — emelkedett ugyan, de az egyházi földesúr hatalma alól „kitörni" nem képesek. Valószínűleg azért nem, mert az egyházi földesurak hatalma most van a csúcsponton; a maga is fegyverviselő, hadakozó egyháznagy igyekszik megtartani harcosát, s igyekezete sikerrel is jár. Az egyházi arisztokrácia a későbbiekben kisebb hatalmúnak bizonyul, mint a világi — de ekkorára a köznemesség sorai már lezárultak. Az egyházi földesúrnak voltak a hadakozó jobbágyokból kialakuló prédiális nemeseknél kedvezőbb társadalmi helyzetű harcosai is — elsősorban a familiárisok, szerviensek, kik olykor a prédiálisok tisztjeiként szerepelnek. De általában ezekből sem válik országos nemes. Az egyháznagy a későbbiekben bandériumtartó zászlósúr: egy, vagy némelyikük két bandériumot köteles tartani. E bandériumok harcosai általában az egyháznagy hadakozó népei közül kerülnek ki, elsősorban a prédiálisokból.

Az érsekek-püspökök mellett több a hadakozó jobbágy, mint az apátok birtokain, hiszen a főpapok általában aktív résztvevői a hadakozásnak, az apátok pedig általában nem. Uriás pannonhalmi apát kivételnek tűnik. Ez a különbség a XIV. század elején nagyobb, mint korábban. A harcos jobbágyok száma növekedésének két oka lehet: egyik az, hogy a főpapok a kiskirályok anarchikus korszakában nagyobb védelmet igyekeztek maguknak biztosítani, a másik pedig az, hogy Károly Róbert megszervezte a banderiális hadrendszert, s több fegyveres kiállítására kötelezte a főpapokat. A magunk részéről az utóbbit tartjuk valószínűbbnek, mert a főpapi harcos jobbágyok számának növekedése kevés védelmet jelenthetett a nagy oligarchákkal szemben. A főpapok régi hadakozó jobbágyai még örökölhető, szolgálattal terhelt birtokot kaptak, mint a várjobbágyok. A XIV. század elején a főpapok familiájába kerülő harcosok már nem kapnak örökölhető földet, csak jövedelmet, s familiárisi kapcsolatuk sem öröklődik.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁUO	Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi: *Wenzel Gusztáv.* I—XII. k. Pest, Budapest, 1860—1874.
Annales	Annales universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.
Bártfai	*Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. Függelékül az inárchi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Budapest, 1938.
BÉ	A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1—10. k. Wien, 1931—1940.
Endlicher	Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. Ed.: *Stephanus Ladislaus Endlicher.* Sangalli, 1849.
F. Fleckenstein	Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für *Josef Fleckenstein* zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1984.
Fejér	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér.* I—XI. k. Budae, 1829—1844.
GyF	Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. Győr
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HO	Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: *Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly* és *Véghely Dezső.* I—V. k.Győr, 1865—1873; *Ipolyi Arnold, Nagy Imre* és *Véghely Dezső.* VI—VIII. k. Budapest, 1876—1891.
H Oklt	Hazai Oklevéltár 1234—1536. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk.: *Nagy Imre, Deák Farkas* és *Nagy Gyula.* Budapest, 1879.
Kosáry.	*Kosáry Domokos:* Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. k. Budapest, 1951.
Melczer o.	*kellemesi Melczer István:* Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából. Budapest, 1890.
MiÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien
Mon. Strig.	Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I—II. k. Ed.: *Ferdinandus Knauz,* Strigonii 1874—1882. III. k. Ed.: *Lodovicus Crescens Dedek.* Strigonii, 1924.
MT	Magyarország története tíz kötetben. Budapest, 1976 —
OL DL	Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény.
PR	A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent Benedek-rend. Szerk.: *Erdélyi László, Sörös Pongrác.* I—XII/B. k. Budapest, 1902—1916.
Reg. Arp.	Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I—II/1. k. Szerk.: *Szentpétery Imre.* Budapest, 1923—1943. II/2—3. k. Szerk.: *Szentpétery Imre—Borsa Iván.* Budapest, 1961.
Smičiklas	*Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II—XV. k. Zagrabiae, 1904—1934.
SzIE	Szent István-emlékkönyv: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I—III. k. Budapest, 1938.
Theiner	Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem mondum edita ex Tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab. *A. Theiner.* I—II. k. Romae, 1859—1860.

TSz	Történelmi Szemle, Budapest
Urk. Burg.	Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearb. von *Hans Wagner* und *Irmtraut Lindeck-Pozza*. I—II. k. Graz—Köln, 1955—1965.
Vár. Reg.	*Karácsonyi János—Borovszky Samu:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-i kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboris *Joannis Karácsonyi* et *Samuelis Borovszky* editum. Budapest, 1903.
VfSWG	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Stuttgart.
ZO	Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: *Nagy Imre, Véghely Dezső* és *Nagy Gyula*. I—II. k. Budapest, 1886—1890.

Андраш Бороши

ЦЕРКОВЬ И ОБОРОНА СТРАНЫ В ЭПОХУ АРПАДА

Воинствующий люд церквей

Резюме

В Западной Европе в раннее средневековые задачей высшего духовенства было не только распространение веры, но и руководство религизной жизнью. Пользуясь доверием правителей, они получали от них огромные земельные наделы, но за это они должны были участвовать в правлении отдельных стран и в военной защите, более того даже и в наступательных войнах правителей. Для того, чтобы выполнить эти задачи, они содержали на свои доходы вооруженное войско и численность их в странах Западной Европы, и особенно в Германско—Римской империи была очень велика. В средневековой Венгрии также было церковное воинство. Вооруженных воинов содержали епископства, архиепископства, церковные приходы, бенедектинское аббатство, аббатство цистерцианцев и премонстранцев, более того воинов содержали также монастыри. Образование народных элементов воинства крупных владений церкви началось уже во ремя короля Стефана Святого, из этих воинов к XIII—XIV векам сформировался один из типов партикулярного дворнянства. Задачей этих воинов, бывших большей частью несвободнимы, в начале была также защита церковных сановников, выполнение некоторых кавалерийских обязанностей, обеспечение «общественного» пордяка и выполнение некоторых небольших хозяйственных услуг. Их количество было относительно большим, так как в бурном XI веке церковные служители весьма нуждались в защите. Церковное воинство, так же как и воинов всех землевладельцев в феодальной военной организации, король использовал для своих целей, а также для службы в королевской армии. Для этой задачи не все церковные воины и не в одинаковой мере были пригодны. Это должно было содействовать их расслоению. Элита церковного воинства стояла во главе клерикальных владений: Комес Куриалес и их потомки, кроме них ранее либеры, позднее церковные сервиенты, а также становившиеся добровольно на службу высшего духовенства госпесы, и более того аристократы. С распространением панцирных доспехов церковные землевладельцы стремились к содержанию скорее мньшего числа воинов, но снаряженных более современным оружием. Не каждый церковный воин был в состоянии обеспечить себя тяжелым вооружением. Духовные лица высшего сана нуждались в воинах еще и потому, чтобы противостоять военной силе светских земельных магнатов. Эти их стремления в Венгрии не увенчались успехом.

В XIII—XIV веках в Венгрии из королесвких сервиентов и других воинских народных элементов формируется мелкопоместное дворнянство. Церковные воины были не в состоянии подняться до уровня рядового дворянства. Их высшие слои оставались партикулярными дворянами, обладавшими несколько меньшими правами, чем мелкопоместные дворяне.

András Borosy

KIRCHE UND LANDESVERTEIDIGUNG IN DER ARPADENZEIT

Kriegsvölker der kirchen

Resumee

Im Frühmittelalter hatten die Prälaten in Westeuropa nicht nur die Obliegenheiten, die Glaubenslehren zu verbreiten und das geistliche Leben zu lenken, sondern sie mußten auch politische, sogar militärische Aufgaben als Gegenleistung dafür versehen, daß sie das Vertrauen der Landesfürsten genossen und von diesen riesengroße Besitztümer bekamen. Sie mußten sich an der Verwaltung und militärischen Verteidigung des Landes, selbst an den Angriffskriegen der Herrscher beteiligen. Um diesen Aufgaben gerecht zu werden, hielten sie auf eigene Kosten Bewaffnete, deren Anzahl in den Ländern von Westeuropa, vor allem im Deutsch-Römischen Reich recht hoch war.

Auch im mittelalterlichen Ungarn gab es kirchliche Krieger. Die Erzbistümer, Bistümer, Propsteien, die Abteien der Benediktiner, der Zisterzienser und Prämonstratenser, sogar die Nonnenkloster hielten Kriegsvölker. Die Herausbildung des kriegerischen Elementes des kirchlichen Großgrundesitzes setzte schon in der Zeit Königs Stefan des Heiligen ein, und aus diesen Krieger entwickelte sich bis zum 13.—14. Jahrhundert einer der Typen des partikulären Adels. Diesen Bewaffneten, die zu ihrem Großteil Unfreie waren, oblag anfangs, die Geistlichen zu beschützen, bestimmte Reiterdienste zu versehen, die „öffenliche Ordnung" zu sichern und gewisse, wenige Wirtschaftsdienste zu leisten. Ihre Anzahl war verhältnismäßig groß, denn im brodelnden 11. Jahrhundert waren schon die Geistlichen schutzbedürftig. Der König nahm die Krieger der kirchlichen Institutionen — wie die Bewaffneten aller Grundherren in der feudalen Militärorganisation — auch für seine Ziele, nämlich für de Dienst in der königlichen Armee, in Anspruch. Zu dieser Aufgabe waren jedoch nicht alle kirchlichen Krieger und auch nicht im gleichen Maße geeignet. Dies kann zu ihrer Schichtung mit beigetragen haben. Die Elite der kirchlichen Krieger stellten die Leiter der Kirchengüter: die *comites curiales*, sowie ihre Nachkommen, und außer Ihnen die *liberi*, später die kirchlichen *servientes* sowie die freiwillig in den Dienst der Prälaten tretenden *hospites*, sogar Adeligen dar. Mit der Verbreitung des Kettenpanzers waren auch die geistlichen Grundherren bestrebt, eher weniger, dafür aber zeitgemäß bewaffnete Krieger zu halten. Nicht jeder kirchliche Krieger war imstande, sich mit schweren Waffen auszurüsten. Die Prälaten brauchten die Krieger auch, um das Gegengewicht zu der Waffengewalt der weltlichen Grundherren zu halten. Diesen Bemühungen von ihnen war jedoch in Ungarn wenig Erfolg beschi den.

Aus den königlichen *servientes* und anderen Militärdienst leistenden Volkselementen entwickelte sich im 13.—14. Jahrhundert der niedere Adel. Die kirchlichen Krieger konnten nicht zum niederen Adel aufsteigen. Auch die Mitglieder ihrer oberen Schicht blieben partikuläre Adelige, die weniger Rechte besaßen als der niedere Adel.